

Фототипско издање

ХИПОЛИТ ТЕН
ФИЛОЗОФИЈА УМЕТНОСТИ

Издавач:

Графички атеље "ДЕРЕТА", Београд, В. Роловића 30

За издавача:
Дијана ДЕРЕТА

Главни и одговорни уредник:
Славица ЦРНОГОРАЦ

Уредник издања:
Дијана ДЕРЕТА

Ликовно - графичка опрема:

Мирослав ДЕРЕТА
Небојша РОГИЋ

Штампа:

Тираж:
1.000 примерака

Телефони пласмана: 011/512-221, 512-461

21

ОДАБРАНА БИБЛИОТЕКА

21

ХИПОЛИТ ТЕН
члан Француске Академије

**ФИЛОЗОФИЈА
УМЕТНОСТИ**

Превео с француског
Арсен Венцелидес

1921.

ИЗДАЊЕ И. Ђ. ЂУРЂЕВИЋА, БЕОГРАД

СИР - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

111.852

ТЕН, ИПОЛИТ

Филозофија уметности / Хиполит Тен ;
превео с француског Арсен Венцелидес. -
[Фототипско изд.]. - Београд : "Дерета",
[1990] (Београд : "Дерета"). - 464, XXIX
стр. ; 20 см

Фототипско изд. из 1921. - Тираж 1000. - Стр.
5-8: О писцу / А.[Арсен] В.[Венцелидес].

1. Венцелидес, Арсен

7.01

а) Естетика б) Уметност

ISBN-86-81283-31-6

Графички Атеље "ДЕРЕТА"

У Београду 1991. год.

О писцу.

У својој Повести француске књижевности*) Рене Думик овако слика Тена и његову научну методу:

»Као Ренап, Taine**) је пре свега филозоф. Његово дело преставља јединствену науку, чији су сви делови међусобно повезани. Он настоји да ту науку примени на сва велика људска дела, која подвргава анализи, на књижевност, уметност и друштво. Одатле потичу неоспорива снага његова дела, као и његове празнине и недостатци.

Полазна је тачка његових теорија позитивизам, негација сваке метафизике. Узроци су »изван домашаја људског разума, тако да се не може ништа тврдити ни порицати«. Једина је сврха науке упознавање закона, то јест упознавање » неких општих и једноставних чињеница, на које се сложене и посебне чињенице могу свести «. Узрок чињеницама је у њима самима. Сва метода састоји у анализи тих чињеница, у њиховом скупљању у неке формуле, да се те формуле сведу у који општи аксиом.

Друго је начело идентичност свих чињеница, опажених и које се могу опазити, људских и при-

*) *Histoire de la littérature française par René Doumic, de l'Académie française. Trentième édition. Paris. Librairie classique Paul Delaplane 1913.*

**) 1828.—1893.

родних. Попут физичких појава, и моралне појаве имају своје сразмере одвисности и усљове опстанка. Оне су између себе везане и проузрокују се међусобно. Дакле и на њих треба применити методу природних и биолошких наука.

Тако Тен примењује свој систем на књижевност, естетику и повест. Ако се ради о списатељу, треба најпре одредити његову надмоћну способност, и из те основне прте извести закључке. На пример Титус Ливиус је »беседнички гениј«, и тим податком ће се објаснити све појединости његова дела. Шекспир је човек измишљања, маште, и од тога главнога својства произлазе сва остала. Да се схвати нека књижевност, треба познавати народни гениј, који се може свести на три елемента: расу, средину и прилике. Чим је тај гениј пронађен и одређен, не преостаје него установити његове творевине. На тај начин повест енглеске књижевности биће повест енглескога генија.

У својим »Почецима савремене Француске« Тен је применио ту методу на повест. У повести, као и у другим наукама, треба пре свега класификација чињеница, пак сабрати их у скupине, и тако понапосе проучавати све изразе друштвенога живота, веру, уметности, филозофију, породицу, индустрију, трговину, државу и т. д. Из ових, наоко супротних скupина пропаћи ће се нешто заједничко што се на први поглед не опажа, наиме неке народове способности и склоности које их изазивају и оправдавају. Ове способности или склоности стварају друштвени тип, којим се објашњује све остало.

Тен претвара дедукцију у методу новесних наука, и нико није од њега способнији да врста догађаје у систем. Одатле потиче штета те методе, примењене на проматралачку науку као што је повест. Тен уноси у догађаје јединство које не постоји.

Човек постаје аутомат, теран по неким одређеним мислима или једноставним силама. Чим су те силе познате, довољно је показати на њихово кретање. Попут психологије, књижевности и уметности, и повест се своди на проблем механике.

Строгост ове методе и снага дедукције дају Тенову стилу неупоредиву рељефност. Тен је велики мајстор у усредеређивању чињеница, у њиховом разврставању у скрупине и међусобном повезивању. При том му успева да у широким цртама слика укупност. Гласовито поглавље »о Jakobинчевој психологији« је узорни пример те врсте. Ипак његов стил није никада сух, јер он има и маште. Одатле сликовитост његових мисли и избор нових успешних метафора. Особито је у »Путовању у Пиренеје« дао дивних описа. Свим напоменутим његовим способностима треба додати и духовитост. Филозоф »Ителигенције« је и хуморист »Томе Грендорџа«. Тен је један од оних нових духова, који су савременој мисли ударили свој најдубљи упечатак.«

Хиполит Тен родио се је 21. априла 1828. у Bousiers-у у Арденама. После наука, довршених на Колежу Бурбон и Екол Нормал, где је учио филозошку струку, служио је кратко време као наставник. Са радовима De personis Platonicis i Esejem о Лафоненовим баснама (1853), стекао је наслов доктора и посветио се слободној науци. Године 1855 изашли су његово Путовање у Пиренеје, Француски филозофи XIX. столећа и Есеј о Титу Ливију, који је наградила Академија. Смелешћу и повошћу својих мисли ови списи су онда изазвали велику позорност, особито са стране конзервативно-клерикалних кругова, који су се касније свом силом оборили на његову Повест енглеске књижевности

(1863.). Тек посредством цара Наполеона III. могао је овај одлични и смели савременик Ренана, Ига и Флобера добити професорско место повести и повести уметности на Ecole des beaux arts. Године 1878, у часу нове политичке епохе за Француску, изабраше га за члана француске Академије.

Данас су Тенова истраживања опште добро образованих Француза, али у своје време он је морао да се бори са запрекама са свих страна, због чега је испрва и напустио наставничко звање, да буде потпуно независан као повесничар и филозоф.

Друга су његова важнија дела: Путовање у Италију (1866.), сатиричне Белешке о Паризу, или живот и мисли Фред. Томе Грендоржа (1867), Филозофија уметности у Италији, Идеал у уметности (1867), Филозофија уметности у Грчкој (1863) и, поред осталих, његово главно дело »Почеци савремене Француске (1872—1893).

*

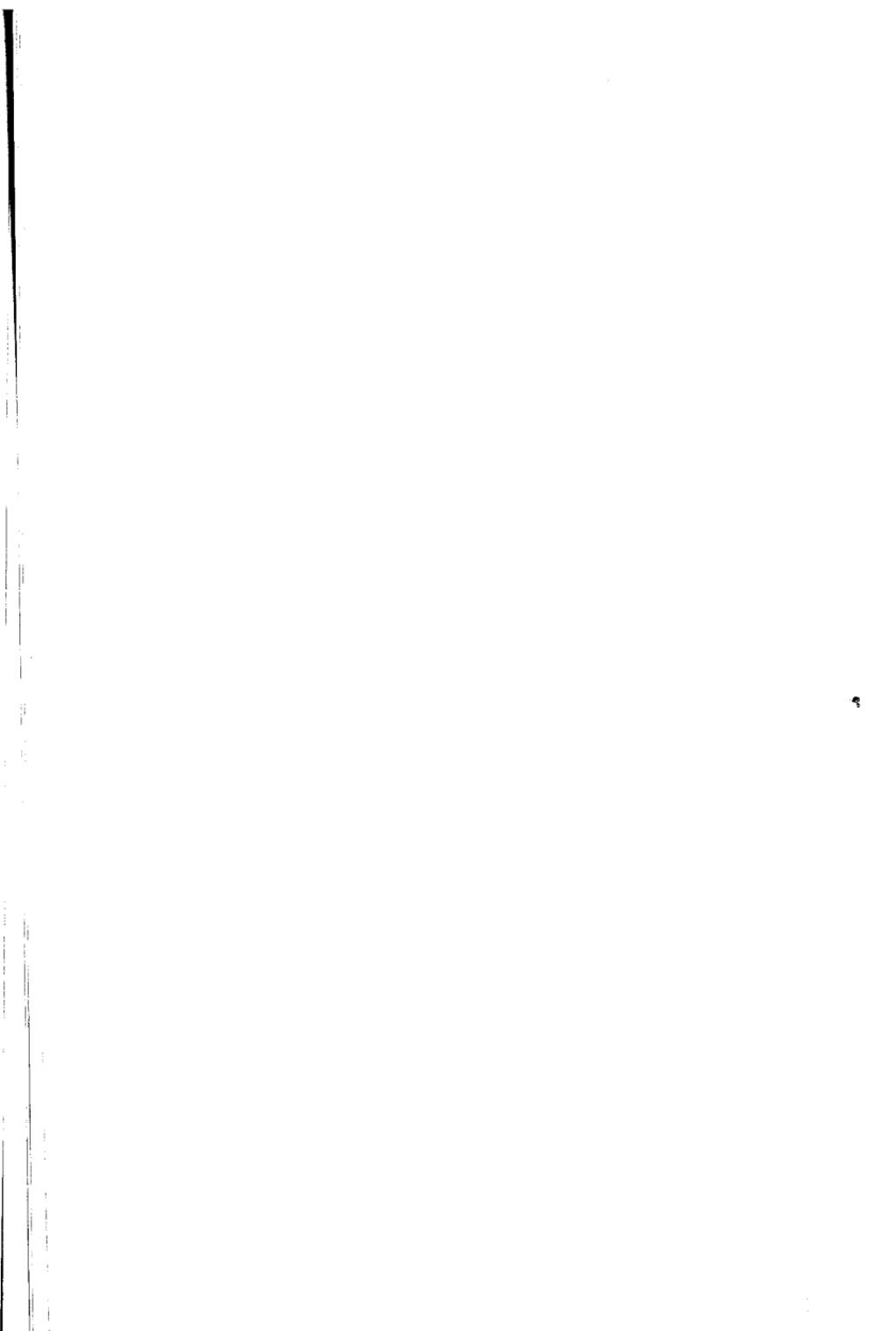
По том распореду види се како су настале студије О филозофији уметности, које су израђене од 1865 до 1869. Ово је дело добрым делом социјолошко. Сравните ли се, на пример, они делови ове књиге, који се односе на проучавање разлика између германских и романских народа, са Фереровом »Младом Европом«, онда ће се најбоље видети колико је Тен допринео развоју данданашње социјологије.

У децембру, 1920.

A. B.

Предговор.

Предавања из којих је извађено ово десет штива, држана су у Школи Лепих уметности. У целини, та би предавања испунила једанаестак великих свезака; али се нисам усудио да читатељу наметнем тако дуго штиво, и за то сам из њих повадио само оште мисли. Те мисли су предмет свакога научнога истраживања, и овде, више него и где, треба их објаснити и рашичланити. Од свих људских дела, уметничко дело изгледа да је најслучајније. Радо се верује да се оно рађа изненада »без правила и разлога«, препуштено непредвиђеном случају и самовољи. Доиста, када уметник ствара, он ствара по својој машти која је лична. Када му пак јавност одобрава, она одобрава по својем укусу који је пролазан. Уметников проналазак и симпатија јавности, све то долази од себе, те је на око слободно и хировито као ветар. Ипак, као ветар што дува, све то имаде своје тачне предуслове и чврсте законе. Биће корисно да се ти предуслови и закони открију.

Први део.

I. ГЛАВА.

О природи уметничкога дела.

Господе,

почињући ова предавања, хтео бих затражити од вас две ствари, што ми јако требају: најпре вашу позорност, па, надасве, вашу доброхотност. Ваш дочек ме уверава да ћете ми исказати и једно и друго, на што вам унапред много и искрено захваљујем.

Предмет с којим вас мислим забавити ове године, јест повест уметности; особито повест сликарства у Италији. Пре по ућемо у само предавање, хтео бих вам означити његову методу и дух.

Полазна тачка ове методе састоји у признању да уметничко дело не стоји само о себи, и да по том треба потражити целину од које зависи и која га објашњује.

Први корак до тога није тежак. Пре свега и очигледно, уметничко дело, слика, трагедија или кип, припада некој целини, то јест целокупном раду уметника који га је створио. Свак знаде да су сва разна дела једнога уметника у сродству, као деца истога родитеља. То значи да сваки уметник имаде свој стил, стил који се налази у свим његовим делима. Ако је сликар, он имаде свој колорит, шарен или таман, своје драже типове, племените или

просте: свој став, свој начин компонирања, свој начин изведбе, своје баратање бојама, своје моделирање, своје шаре и своју маниру. Ако је списатељ, он има своја лица, жестока или мирна; своје заплете, замршene или комичне; своје стилске ефекте, градњу реченица, паче и властити речник. Ово је тако истинито да је стручковњак, ако му покажете непотпишано дело малко одличнијега мајстора, способан да скоро сигурно распозна од којега је уметника то дело. Ако је пак његово искуство доста велико и његово осећање доволно утвђено, он може да каже којој епохи уметникове живота и којој периоди његова развоја, припада уметничко дело, чито сте му га показали.

То је прва целина с којом треба повезати уметничко дело. Друга је ова:

Сам тај уметник, проматран са својим укупним делом, није осамљен. Опет постоји целина која га обухвата, целина много већа од њега, а то је уметничка школа или породица исте земље и истога времена, којој он припада. На пример, око Шекспира, који се на први поглед чини чудом с неба и аеролитом с другога света, налази се дванаестак вредних драматичара, Webster, Ford, Massinger, Marlowe, Ben Jonson, Fletcher и Beaumont, који су писали истим стилом и у истом духу као и он. Њихово позориште имаде иста својства као и његово. Ви ћете наћи иста жестока и страшна лица, исте убилачке и непредвиђене расплете, исте нагле и разуздане страсти; једнако неуредни, бизарни, претерани и сјајни стил; једнако лепо и песничко осећање за село и пејзаж, једнаке типове нежних заљубљених жена. Исто тако, Рубенс изгледа јединствена личност без претеча и без наследника. Али доволно је отићи у Белгију и посетити цркве у Генту, Брислу, Брижу или Антверпену, да се уочи

читава скупина сликара, чији је таленат сличан његовом. Најпре Crayuer, који је у своје време био сматран његовим такмацем, па Adam Van Noort, Gerard Zeghers, Rombouts, Abraham Jansens, Van Roose, Van Thulden, Jan Van Oost, Jordaeus и Van Dyck, који су сви схватали сликарство у истом духу, и који, уз појединачке разлике, имају заједнички породични изглед. Као и Рубенс, они су радо сликали процваду и здраву пут, богато и узбуђено трептање живота, осетљиву пунокрвност што се обилато разлева спољашњошћу узбуђенога бића, истините и често живинске типове, полет и клонуће слободнога покрета; скупе блештаве и начипкане тканине, отсеве гримиза и свиле, и свијања њихових набора. Данданас изгледа да они бледе под тежином славе својега великога савременика. То ипак не умањује чињеницу да треба, за разумети њега, поставити око њега ту киту талената, ту породицу уметника, којој је он најсветлији представник, у којој се он највише попео.

После овога другога корака, треба учинити још један. Ову породицу уметника обухвата још просторија целина, а то је свет који је окружује и чији укус одговара њезином, јер је стање обичаја и духа једнако и за јавност и за уметнике. Они пису осамљени људи. Сада, у удаљености столећа, ми чујемо само њихов глас; али испод тога звучнога гласа, што допира до нас, разабирено мрмор и, попут великога муклога зујања, велики, безбройни глас народа који је сагласно певао око њих. Они су били велики само преко ове хармоније. И треба да је тако. Фидијас, Иктинус и сви који су направили Партенон и олимпијскога Зеуса, бејаху, попут осталих Атињана, слободни грађани и пагани, васпитани у палестри, где су се хрвали и вежбали голи. И они су били вични одлучивати и гласати

на јавној плочати; и она су имали исте навике и интересе, мисли и веровања као и други људи, с којима их је везала иста раса, васпитање и језик, тако да су у свим важним часовима својега живота наличили на своје гледаоце.

Ово сагласје ће се још више осетити, ако се уочи које време ближе нашем; на пример, она велика шпанска епоха, која траје после XVI столећа до средине седамнаестога, доба великих сликара, као што су Velasquez, Murillo, Zurbaran, Francisco de Herrera, Alonso Cano и Morales; доба великих песника, као што су Lope de Vega Calderon, Cervantes, Tirso de Molina, don Luis de Leon, Guilhem de Castro и многи други. Ви знате да је Шпанија у овој епохи била сва монархијчна и католичка, да је побеђивала Турке код Лепајта, да се учвршћавала у Африци, да је побијала протестанте у Немачкој, прогонила их у Француској и нападала их у Енглеској, да је себи подвргавала и обраћала идолопољонике новога света; да је терала са свога крила Јевреје и Мауре; да је чистила своју веру силом ломача и прогона; да је давала своје морнарице, војске, злато и сребро своје Америке и најдрагоценју крв своје деце, животну крв свога властитеја срца, за силне и честе крсташке војне са таквом упорношћу и фанатизмом, да је, за столеће и по, скршена пала под ноге Европе; али са таквим одушевљењем, са таквим блеском славе и са таквим народним жаром, да њезини поданици, занесени монархијом, у којој се усрдерећиваше њихова снага, и одушевљени сврхом, којој жртвоваху своје животе, не осећаху другу жељу него да својом послушношћу узнесу веру и краљевство, те да око цркве и престола створе збор верника и бораца. У овој монархији инквизитора и крсташа, који су сачували витешке осећаје, тамне страсти, окрутност,

нетрпељивост и средовечни мистицизам, највећи су уметници људи који су у највећој мери поседовали способности, осећаје и страсти те јавности, што их је окружавала. Најгласовитији песници, Lope de Vega и Calderon, били су војници, пустолови, мегданције и љубавници, занесени и мистични у љубави, као песници и Дон Кијоти феудалних времена. Они су били тако страствени и жарки католици, да је један од њих на крају живота ушао у Инквизицију, други се запопили; а најгласовитији од њих, велики Лопе, читајући мису, падао је у несвест на помисао о муци и жртви Исуса Христа. Посвуда другде бисмо нашли сличних примера о тесној вези и хармонији која настаје између уметника и његових савременика. Са сигурношћу можемо закључити да, ако се жели схватити његов укус и таленат, и разлоге што чине да изабере извесну врсту сликарства или драме, да воли неки тип и колорит, и да приказује извесне осећаје, онда то треба тражити у општем стању обичаја и јавнога духа.

Овако дакле постављамо правило да за разумевање уметничког дела, уметника и уметничке скупине, треба тачно представити себи опште стање духа и обичаја времена, којем су припадали. Ту се налази последње разјашњење; ту лежи првотни узрок који одређује остало. Ову истину, господо, потврђује искуство. Ако се прогледају главне епохе уметничке повести, нађе се да се уметности појављују и нестају скупа са неким стањима духа и обичаја, о која су везане. — Грчка трагедија на пример, трагедија Аисхиоса, Софоклеса и Еврпидеса појављује се у времену грчких победа над Перзијанцима, у јуначкој епохи малих републиканских градова, у часу великога напора којим постижу своју независност и утврђују свој утицај

на цели просвећени свет. Онда видимо како нестаје и ње са нестанком те независности и енергије, када оронулост карактера и македонске победе предају Грчку туђинцима. — Исто тако, готска архитектура се развија са коначним учвршењем феудалнога режима, у полуренесанси XI столећа, у тренутку, када се друштво, ослобођено Нормана и разбојника, почиње утврђивати. Ње нестаје крајем XV столећа, када се доласком модерних монархија почиње распадати тај војнички режим малих независних барона, скупа са целокупношћу обичаја коју је био створио. — На исти начин, холандско сликарство се највише развија у сјајном часу, када се Холандија после много упорности и срчаности напокон ослобађа шпанске превласти, када се једнакој равним оружјем бори против Енглеске и постаје најбогатија, најсрећнија држава у Европи. То сликарство опада почетком XVIII столећа, када Холандија претпушта прву улогу Енглеској и, паднувши у други ред, није више друго него добро уређена, добро управљана и мирна банковна и трговачка кућа, где човек може да живе задовољно, као мудар грађанин, без великих тештина и узбуђења. — На исти се начин, најзад појављује француска трагедија у часу, када редовита и племићка монархија под Лујом XIV уводи царство учтивости, дворски живот, раскош и елегантну аристократску службу, даје нестане, када је Револуција укинула племићко друштво и предсобне обичаје.

Хтео бих да једном упоредбом јаче осетите овај утицај обичаја и душевнога стања на лепе уметности. Када се из којега јужнога краја упутите према северу, опажате како на уласку у извесну зону почиње посебна врста пољопривреде и посебна врста биља: Најпре алоја и наранча, мало даље

Маслина или лоза, онда храст и зоб, нешто подаље јела, а на крају маховине и лишаји. Свака зона има властиту културу и вегетацију. Обе почињу на почетку зоне и свршавају на њезином свршетку; обе су везане о њу. Зона је предуслов њихова опстанка. Она својим присуством или отсуством одређује да се оне појављују или нестају. Што је зона, ако не извесна температура, известан ступањ топлине и влаге, у једну реч, известан број владајућих прилика, одговарајућих у својој врсти оном што смо ми мало пре назвали општим стањем духа и обичаја? Као што постоји физичка температура, која својим менама одлучује о појави ове или оне врсте биља, тако постоји и морална температура, која својим менама одлучује о појави ове или оне врсте уметности. Као што се проучава физичка температура, да се схвати појава ове или оне врсте биља: кукуруза или зоби, алоје или јеле, тако треба проучавати и моралну температуру, да се схвати појава неке уметничке врсте: паганско вајарство или реалистично сликарство, мистична архитектура или класична књижевност, разблудна глаазба или идеалистично песништво. Производи људскога духа, као и производи живе природе, објашњују се само својом средином (*milieu*).

Ово је проучавање, што га ове године намеравам пред вами извести за повест сликарства у Италији. Кушају да прёд вашим очима на ново саставим мистичну средину, у којој су настали Ђото и Беато Анђелико. У ту сврху ћу вам читати одломке из песника и списатеља, по којима се може видети појам што су га људи онога времена имали о срећи и несрећи, о љубави и вери, о рају и паклу, и о свим великим питањима људскога живота. Ми ћemo наћи ове документе у песмама Дантеа, Гвида Кавалкanti и калуђера-Фрањеваца,

у Златној Легенди, у Имитацији Исуса Христа, у Фиоретима Светога Фрање, у историчара попут Дина Компањи, и у оној опсежној збирци летописца, сабраних по Мураторију, који отворено сликају љубоморе и жестине својих малих република. — Онда ћу покушати да пред вашим очима опет саставим паганску средину у којој су, столеће и пље касније, настали Леонардо да Винчи, Микел' Анђело, Рафаело и Тицијано. У ту сврху ћу вам читати или из мемоара савременика, на пример Бенвенута Челини, или из разних хроника што су се дневно водиле у Риму и у главним италијанским градовима, или из извештаја посланика, или из описа светоности; маскераца и улаза у вароши. То су важни одломци, који ће вам показати сурвост, путеност и енергију ондашњих обичаја и, у исто време, живо песничко и књижевно осећање, сликовити укус, декоративне нагоне и потребу за спољним сјајем, што се све налазило у народу и неуком мноштву, исто као и у велике господе и у образованих људи.

Претпоставите сада, господо, да нам ово истраживање пође за руком, и да нам посрећи сасвим јасно означити разна душевна стања, која су изазвала пород италијанскога сликарства, његов развој, његов процват, његове мене и опадање. Претпоставите да једнако истраживање пође за руком и за друга столећа, за друге земље, за разне родове уметности, за архитектуру, сликарство, вајарство, песништво и глазбу. Претпоставите да на темељу свих ових открића, пође за руком определити природу сваке уметности и означити услове њезина опстанка; онда бисмо имали потпуно објашњење лепих уметности и уметности у опште, то јест Филозофију лепих уметности. То је ондо што се називље естетика. Ми тежимо,

господо, тој естетици, а не другој каквој. Наша естетика је модерна, и разликује се од старе у том што је историчка, а не доктринална, у том наиме што не намеће правила, него установљује законе. Стара естетика је најпре давала дефиницију лепога и говорила на пример да је лепо израз моралнога идеала, или невидљивога, или људских страсти, па би, полазећи одатле, као по члану законика, решавала, осуђивала, опомињала и давала упутства. Ја сам срећан што немам да испуним тако велику задаћу; ја бих био у одвећ великој неприлици, када бих вас имао водити. У осталом ја себи потихо кажем, да, што се тиче правила, писам их на kraју kraја нашао него два. Прво је да треба родити се генијалан; то је посао ваших родитеља, а не мој. Друго је да за владање својом струком треба много радити; то је ван посао; а немање и мој. Моја дужност је само да вам износим чињенице и да вам кажем како су те чињенице настале. Модерна метода, коју настојим следити, и која се почиње уводити у све моралне науке, састоји у том да се људска дела, а особито уметничка, сматрају као чињенице и производи којима треба означити својства и потражити узроке. Ништа више. Тако схваћена наука нити осуђује, нити оправшта; она установљује и објашњује. Она вам не вели: »Не-мојте волети холандску уметност; она је одвећ груба, и уживајте само италијанску«. Исто тако, она вам не каже: »Немојте волети пездразу, гotsку уметност и уживајте само грчку«. Опа! пушта свакоме слободу да иде за својим особитим склоностима, да воли оно што се слаже са његовом ћуди и да пажљивије проучава оно што најбоље одговара његову духу. Она сама пак имаје симпатија за све уметничке облике и за све школе, паче и за оне које изгледају најопречније. Она их прихвата

као разне објаве људскога духа. Чим су оне бројније и опречније, она држи да тим више приказују људски дух са нових и вишеструких страна. Она поступа као ботаника, која једнаким интересом проучава наранчу и ловор, јелу и брезу. И она је нека врста ботанике, не примењене на биљке, него на људска дела. С овога гледишта, она иде за општим данданашњим покретом, који спаја моралне науке са природним, и који, дајући моралним наукама начела, опрезност и смер природних наука, даје им једнаку темељитост и осигурава им једнаки напредак.

II.

Ја ћу одмах применити ову методу на прво и главно питање, којим се отвара предавање естетике, а то је дефиниција уметности. Што је уметност и у чему састоји њезина природа? — Место да вам натурујем формулу, ја ћу вам изнети чињенице, јер и овде имаде чињеница као и другде, позитивних чињеница које се могу опазити. Тиме мислим на уметничка дела, распоређена по родовима у музејима и библиотекама, као биљке у хербарију и животиње у природописном музеју. Анализа се може применити на једне и на друге, и истражити што је уметничко дело уопште, као што се уопште истражује што је биљка или животиња. Колико у првом, толико у другом случају, није нужно прећи границе искуства. Сав поступак састоји у том да се, путем многих упоређења и постепених елиминација, открију заједничке црте, које припадају свим уметничким делима, а у исто време и оне посебне црте по којима се уметничка дела разликују од осталих производа људскога духа.

С тога гледишта, од пет великих уметности, од песништва, вајарства, сликарства, архитектуре и глазбе, оставимо по страни две последње, код којих је објашњење теже, и на које ћемо се повратити. За сада уочимо само песништво, вајарство и сликарство. То троје има, како видите, то заједничко својство, да су, више или мање, имитације уметности.

На први поглед изгледа да је то њихово битно својство и да им је, по могућности што тачија, имитација сврхом. Јасно је наиме да је кипу сврха имитирати збиља живога човека; а слици да представи истински став праве личности, нутарњост какве куће, или пејзаж какав је у природи. Исто је тако јасно да драмат или роман куша тачно представити истинске карактере, дела и речи, и дати по могућности тачну и верну слику. Ако је лик недовољан или нетачан, онда кажемо вајару: »Тако се не праве прса, или рука«. Сликару велимо: »Лица су на Вашој слици превелика, боје су Ваших стабала лажне«. Књижевнику: »Никада човек није осећао или мислио, како Ви то претпостављате«.

Има и других, јачих доказа. На првом месту је свакодневно искуство. Када се проматра оно што се забива у уметникову животу, онда се види да се он редовито дели у два дела. У првом делу, у младости и зрелости његова талента, он гледа ствари какве су, проучава их брижљивом тачношћу; држи их пред очима, ради и мучи се да их изрази; и изразује их савесном, скоро претераном верношћу. Чим допре до неких година, уверен је да му је живот довољно познат и не пропалази више ништа ново. Он оставља по страни живи модел и по рецептима, које је сабрао својим искуством, саставља драмат или роман, слику или кип. Прво је доба доба правих

осећаја, а друго доба манире и опадања. Промотримо ли живот и највећих људи, открићемо скоро увек једно и друго. — То прво доба трајало је код Микел' Анђела дosta дуго; читавих шездесет година. У свим његовим делима из тога времена види се осећање снаге и херојске величине, којим је уметник тако пројект, да не мисли на друго. Његова честа нарања телеса, његове небројене рисарије, његово стално анализовање властитога срца, његово ироучавање трагичних страсти и телеснога им израза, за њи нису друго него средства да испољи борбену енергију које је пун. То је мисао која се спушта са свих сводова и из свих кутова Сикстинске капеле. Уђите постранце у Паудинску капелу и проматрајте дела његове старости: Обраћење Светога Павла, Распеће Светога Петра и Последњи Суд, што га је израдио у шездесетој години. Струковњаци, паче и они који то нису, одмах опажају да су та два афреска сликана по реценту; да уметник влада извесним бројем облика с којима се шаблонски служи; да нагомилава необичне ставове и прорачунана скраћивања; да су жива машта, природност, велики занос срца и савршена истинитост, којих су пуна прва дела, бајем једним делом, нестали под превлашћу заната и злоупотребом спољнога поступцика. Ако је и ту још увек виши од осталих, види се да је много заостао за самим собом.

Исто се може рећи и о животу францускога Микел' Анђела, Корнеја. И Корнеј је у првим годинама својега живота био испуњен осећањем снаге и моралног хероизма. Он га је нашао око себе у снажним страстима, што су их верски ратови били оставили новој монархији; у смелим делима мегданција; у гордом осећању части које је испуњавало још феудалне душе и у убилачким

трагедијама, што су их кнегевске завере и Ришељеове смртне казне износиле пред Двор, те створио лица као Ксимена и Сид, Полисукт и Паулина, Корнелија, Септоријес, Емилија и Хорацији. Ка-сније је створио Нертариту, Атилу и толико трагедија, у којима ситуације нагињу страховатама, у којима се племснитост губи у емфази. Живи обрасци, које је проматрао, нису у то време више испуњавали светску позорницу. Он их барем није више тражио, није више оплођивао своју машту, него је памтећи поступак што га је некада нашао у жару заноса, радио по рецепту, са књижевним теоријама, расправама и дистинкцијама о позоришним перипетијама и драматским слободама. Коширао је и претеравао сама себе. Знање, прорачунаност и извежбаност надомештаху му изравно и лично проматрање великих емоција и храбрих дела. Није више стварао него фабрицирао.

Није само повест овога или онога великана, која доказује нужду подражавања животом обрасцу и проматрања природе, него је у том и повест сваке велике школе. Све се школе (не верујем да у том имаде изнинке) одроде и опадну управо због заборављања тачне имитације и напуштања живота модела. То је случај у сликарству са творцима претераних миница и поза после Микел' Анђела; са љубитељима театралних декорација и меснатих облика, који су дошли после великих Млечана; са академским или будоарским сликарима, с којима је свршило француско сликарство у XVIII. столећу. То је случај у књижевности са стихотворцима и реторима латинске декаденције, са путеним и декламаторним драматичарима с којима је завршила енглеска драма, са фабрикантима сонета, досетака и емфазе италијанске декаденције. Од свих ових примера изабрао јамо два, али врло

јака. — Први је опадање антикнога вајарства и сликарства. Да се добије жив утисак о том, дољно је посетити Помпеје па Равену. Слике и кипови у Помпејима су из првога столећа, а мозаици у Равени из шестога и сежу до у време цара Јустинијана. У овом размаку од пет сто година, уметност се покварила на неоправљив начин, а све то опадање је настало услед заборављања на живи модел. У првом столећу су још постојали обичаји палестре и пагански укус. Људи су још носили лаке хаљине, које су лагодно скидали, ишли су у бање, вежбали су се голи, присуствовали борбама у цирку, још су са симпатијом и разумевањем проматрали држања и покрете живога тела. Њихови вајари, сликари и уметници, окружени нагим или полунаским моделима, могли су их и репродуцирати. За то виђате у Помпејима на зидовима, у малим ораторијима и путарњим авлијама лепе плесачице, здраве и поносне младе јунаке, јака прса, окретне ноге и све телесне облике и кретње, изражене тачношћу и лакоћом, које данданас ни најближније проучавање не може да достигне. Током следећих пет столећа, мало по мало све се мења. Нестају пагански обичаји, палестарске навике и уживање у великој нагости. Тело се више не показује, него се крије под заплетене одеће и под читав излог везива, гризиза и источњачкога сјаја. Више није у цени хрвач и ефеб, него еунух, писар, жена и калуђер. Побожњаштво превлађује, а с њим и уживање у лепом санарењу, празном расправљању, пискарању и препирању. Истрошени брљавци Доцнијега Царства надоменштају ваљање грчке атлете и чврсте римске борце. Постепено се забрањује познавање и проучавање живота модела, који се је престао виђати. Пред очима се имају само дела старих мајстора и она се копирају. За мало се копирају копије копија,

и то иде тако даље, да се сваки нараштај за ступањ више удаљује од оригинала. Уметник нема више личних мисли и осећаја; он је строј за снимање. Црквени оци одлучују да он не измишља више ништа, него да пренаша црте које је традиција означила и власт прихватила. Ова растава уметника од модела доводи уметност у стање, у којем га видите у Равени. Након пет столећа не знају приказати човека него како седи или стоји, јер су им остали ставови одвећ тешки и јер уметник не може учинити ништа преко тога. Руке и ноге су укочене и као преломљене; набори хаљина су дрвени; особе изгледају као лутке, а очи претежу преко целога лица. Уметност је као болесник у потпуној супици, који вене и умире.

У другој некој уметности, у Француској и у столећу недалеком од нашега, опет видимо слично опадање, изазвано сличним узроцима. У столећу Луја XIV књижевност је постигла савршен стил, тако чист, тачан и умерен, да му нема равна. Надасве је позоришна уметност нашла језик и версификацију који су се целој Европи чинили ремекделом људскога духа. То је било за то јер су списатељи имали око себе обрасце, које су непрестано проматрали. Луј XIV је говорио савршено, посве краљевским достојанством, речитошћу и озбиљношћу. По писмима, извешћима и успоменама дворских људи, знамо да су аристократски тон, трајна отменост, чистоћа израза, племенитост понашања и вештина доброга говора биле својствене дворјаницима као и владару. Због тога, књижевник који их је посећивао, није требао друго него вадити из свога памћења и искуства, да за своју уметност нађе најбољу грађу.

Кроз једно столеће, између Расина и Делила, извршила се је велика промена. Такав говор и

такви стихови били су изазвали толико удивљења, да су се, место да и надаље проматрају живе особе, задржали на проучавању трагедија које их сликају. Није се узело за обрасце људе него списатеље. Створио се конвенционални језик, академски стил, патрдна митологија, вештачка версификација и речник ироверен, одобрен и извађен из добрих писаца. Онда је превладао онај несносни стил, којим се заражио завршетак XVIII столећа и почетак деветнаестога. То је била врста жаргона, у којем је једна рима повлачила једну предвиђену риму, у којем се ствар није смела назвати својим именом, у којем се то означавао читавом перифразом, у којем се море називало Амфитритом, у којем заробљена мисао није имала више ни нагласка, ни истине, ни живота, и који је изгледао послом академије смешних педаната, достојних да буду управници какве фабрике латинских стихова.

Дакле изгледа да би закључак глајио, да треба добро проматрати природу у сврху да се она, што је више могуће, имитира, и да се сва уметност састоји у тачном и потпуном подражавању.

III.

Је ли ово истинито са свих гледишта и треба ли закључити да је посве тачна имитација сврха уметности?

Да је, господо, тако, онда би посве тачна имитација производила најлепша дела. У истину чак, није тако. Пре свега, левање је у вајарству поступак који даје најтачнији и најподробнији отисак модела, а добро левање за сигурно не вреди колико и добар кип. С друге стране, и у другој области, фотографија је вештина, која цртама и шарама на равној површини најпотпуније и можда без погрешке

преноси обрисе и облике предмета што га мора имитирати. Фотографија је без сумње корисно помагало за сликарство; с њом се глекада радо баве образовани и интелигентни људи; али на крају краја, она ни не мисли да је равна сликарству. — Најзад, да се послужимо последњим примером, када би било истинито да је тачна имитација крајна сврха уметности, знате ли која би била најбоља трагедија, најбоља комедија и најбољи драмат? Стенографски записници поротних судова: одиста, ту су донете све речи. Ако се и ту глекада нађе која природна црта и који прасак осећаја, јасно је да је то као зрно добре ковине у блатном и грубом камењу. Они могу да прибаве списатељу гравира, али нису уметничко дело.

Рећи ће се можда да су фотографирање, левање и стенографирање меканички поступци, да стројеве треба оставити изван расправе и да људско дело треба упоредити људском делу. Дакле потражимо које уметничко дело, које је тачно у највећој могућој мери. У Лувру има једна Dennerova слика. Он ју је радио са повећалом и бавио се четири године око једнога портрета. На његовим ликовима није ништа заборављено. Ни грботине на кожи, ни једва видљиве боје јагодица, ни разне црне тачкице на носу, ни модрикасто избијање и кривудање ситних жилица испод коже, ни сјај очију у којем се блиски предмети одразују. Све то изазивање чуђење: глава пружа илузију као да ће ишаћи из слике. Никада се није видео такав успех, ни таква стрпљивост; али један широки Van Daјkov нацрт је сто пута јачи, јер привидности немају цене ни у сликарству, ни у осталим уметностима.

Други, још јачи доказ да тачна имитација није сврха уметности, јест у том што су неке уметности из начела нетачне. У првом реду вајарство. Редо

вито је кип само од једне боје, од меди или мрамора, а очи су без зеница. Ова једноличност боје и ублажење душевнога израза јесте управо оно што чини кип лепим. Сада погледајте кипове на којима је сличност проведена до краја. У напуљским и шпанским црквама имаде нашараних и одевених кипова, светаца одевених у праву калуђерску куту, са жућкастом и мртвачко бледом кожом, како и одговара испосницима; са окрвављеним рукама и прободеним слабинама, како и пристоји светитељима са чудесним ранама. Поред њих су богородице у краљевским одећама, обучене у празничке хаљине, покривене сјајном свилом, драгуљима, драгоценним ћерданима, новим врицама, сјајним чипкама, поврх којих се види ружичаста пут, сјајне очи и зенице, направљене од тамноцрвених рубина. Овим претеривањем буквальне имитације уметник не изазивље угодан ужитак, него одвратност, често пак гађење, а гдеkadа и ужас.

Исто бива и у књижевности. Больја половица драмскога песништва, читаво грчко и француско класично позориште и велики део шпанских и енглеских драмата, место да опонашају обични начин разговора, намерно мењају људски говор. Сви ти драматичари пуштају своја лица да говоре ритмом стихова и често у рими. Је ли ово искривљивање читаво делу? Ни најмање. О том се истукством стекао најјачи пример у једном од највећих дела овога времена, у Гетеовој »Ифигејмији«, која је најпре била написана у прози, па у стиховима. Она је лепа у прози, али пуно више у стиховима. Промена обичнога говора и увођење ритма и метра овде је оно што даје делу неупоредиви наглас, опу ведру узвишеност, ону трагичну и неиспрекидану поуку, уз чији звук се дух диже над простоте обичнога живота и виђа како му се пред очи опет по-

јављују древни јунаци, заборављена раса примитивних душа, а међу њима узвишена девица, тумач богова, чуварица закона и добротворка људска, у којој се усредсређују све доброте и племенитости људске природе, да славе људски род и да узлижу наше срце.

IV.

Дакле код једнога предмета треба добро имитирати штогод, али не све. Преостаје да се одреди та пропорција које се имитација има држати. Унајпред одговарам да су то: »Узајамни односи и зависности делова«, и нека ми се оправсти ова апстрактна дефиниција, која ће касније бити јаснија.

Ви стојите пред живим моделом, мушким или женским. Да га копирате, имате оловку и папир, велик колико две руке. Не може се од вас захтевати да репродуцирате уде у природној величини, јер је ваш папир премален; нити да преносите боју, јер располажете само са црном и белом бојом. Оно што се од вас тражи, јест репродукција односа, а пре свега пропорција, то јест односа величине. Ако је глава толико дуга, онда треба да је тело толико пута дуже од главе, а исто тако рука, нога и све остало. Још се од вас тражи да репродуцирате форме, или односе положаја. Известан кут, извесна кривина, облина и вијуготина на моделу морају се опетовати па копији цртом исте природе. У кратко речено, треба репродуцирати укупност односа, којима су повезани делови, и ништа више. Ви немате да ухватите једноставну телесну спољашњост, него логику тела.

Други пут, ви се налазите пред скупом људи, пред каквим пучким или светским призором истинскога живота и умољени сте да га опишете. За

то имате своје очи, уши и сећање, а можда и оловку да набаците пет шест бележака. То је мало, али доста; јер се не тражи од вас да испричате све речи, све покрете и сва дела једнога лица или четнаестак десетак њих, који су стајали пред вама. Овде, као и мало пре, ви сте умољени да обележите сразмере, везе и односе. У првом реду треба тачно пазити на однос међу делима појединога лица. Ако се у односном деловању испољава тештина, шкртост, или силовитост, то треба да у својем приказу истакните. Надаље треба пазити на узајамну везу ових дела, то јест одговор изазвати одговаром; неку одлуку, осећај и мисао образложити каквом пређашњом мишљу, осећајем, одлуком и, још, актуелним положајем односнога лица и општим карактером што сте му га придали. У књижевном делу, као и у сликарском, не ради се да се ухвати видљива спољашњост лица и догађаја, него укупност њихових сразмера и односа, то јест њихова логика. Оно што нас по општем правилу захтима код истинскога бића и што тражимо од уметника да извуче и прикаже, јест његова нутарња или спољна логика; или, другим речима, његов састав; његов устрој и распоред.

Сада видите у чем састоји исправај наше прве дефиниције. Ми је нисмо разрушили него прочистили. Тако смо пронашли узвишење својство уметности, која на тај начин постаје делом интелигенције, а не само руке.

V.

Је ли то доволно, и одговара ли истини да се уметничка дела једноставно ограничују на преподуџирање односа међу деловима? Ни најмање,

јер су највеће школе управо оне, које највише мењају истинске односе.

Гледајте на пример италијанску школу у њезином највећем уметнику, у Микел Анђелу; и да тачно одредите своје мисли, сетите се његова ремекдела, четворо његових мраморних кипова у Фиренци на гробу Медичија. Они од вас који нису видели оригинал, познају бар копију. На тим протегнутим људима, а особито на тим женама што спавају или се буде, сразмери делова нису исти као у живих људи. Таквих нема ни у Италији. Тамо ћете наћи лепих, добро одевених младића, сељака са светлим очима и дивљим изгледом, и академских модела са чврстим мишицама и поносним кретњама; али ни у једном селу, ни на каквој свечаности, ни у једном атаљеу, било у Италији или другде, било данас или у XVI столећу, ниједан живи мушкарац или женска није налик на разбеснеле јунаке, ни на оријашке очајне девице, што их је велики уметник сместио у надробну капелу. Те типове је Микел Анђело нашао у властитом генију и у властитом срцу. Да се дотле допре, требала је душа осамљеника и праведника, који размишља сам собом; жестока и племенита душа, коју су, усред покварених и мекопутних душа, разјаривала издајства, тлачења и неизбежива победа тираније и неправде. — Под рушевинама слободе и домовине, он је сам био у опасности за живот и осећао, ако живи, да живи по милости и можда на кратки рок. Неспособан да се савије и подложи, он се сав био склонуо у ту уметност, преко које су, кроз мук сужањства, још проговорали његово велико срце и здвојност. Он је написао на подножје својега заспалога кипа: »Слатко је спавати, а још је слађе бити од камена, док год трају беда и срамота. Моја је срећа не видети ни-

шта и не чути ништа. За то ме немој будити. Ах! говори тићо!« Ово је осећај који је у њему изазвао онакве форме. Да га изрази, он је променио редовите односе, продуљио труп и уде, искривио бокове, ископао очне јаме, избраздао чело борама, сличним памрштеним обрвама лава, нагомилао на рамена брдо мишица, напрегнуо кичму и кражульке, што се грчевито увлаче једни у друге, као жељезни, одвећ натегнути лацац чији биочузи хоће да попуцају.

Погледајмо фламанскую школу и великога Фламанца те школе, Рубенса, и једну од његових најјачих слика, Кирмес. Као ни у Микел Анђела, ни овде нема имитације редовитих сразмера и односа. Пођите у Фландрију и промотрите типове у тренутцима весеља и теревенака, на Гејантовим свечаностима, у Антверпену или где другде. Наћи ћете добре људе, који добро једу, боље пију и пуште са много душевнне ведрине. То су флегматични и разборити људи, озбиљна изгледа, са великим неправилним цртама, доста налик на Téniers-ове ликове. Што се тиче надутих суроваца Кирмеса, нећете наћи ништа слично њима. Рубенс их је сигурно нашао негде другде. После страшних верских ратова, богата Фландрија, која је дуго времена била опустошена, дочекала је напокон мир и грађанску безбедност. Земља је тако добра, а народ је тако разборит, да су се срећа и благостање одмах успоставили. Свак је осећао то ново обиље и имаштво. Опречност између садашњости и прошлости терала их је на необуздано уживање грубих телесних нагона, као што чине коњи и бикови, после дуга поста, на зеленој ливади и уз обилату крму. Рубенс их је осећао у себи самом и поезија простога обилнога живота, задовољне безочне пути и живинскога, безграницно разгольенога уживања

нашла је прилике да се покаже у путеним изнемогlostима, у разблудном руменилу, у белим и свежим нагостима његова раздарушнога киста. Да даде израза свом осећају у свом Кирмесу, он је проширио телеса, удељао задњице, накривио слабине, осветлио образе, рашчупавио косе, ожарио очи дивљим пламеном необуздане жеље и пустио маха бецију граји теревенке, поломљених врчева, превалјених столова, врштања, целивања, оргије и најчуднијем слављу људске бестијалности, што га је сликарски кист икада представио.

Ова два примера показују да уметник, када мења сразмере делова, мења им и смисао, са намером и па начин да даде осетити извесни битни карактер предмета и, по том, главну мисао коју је себи створио. Запамтимо ову реч, господо. Тај карактер је оно што филозофи зову битност ствари, због чега они кажу да је уметности сврха приказивати битност ствари. Пустићемо по страни ту техничку реч битност и једноставно ћемо казати да је уметности сврха приказивати главни карактер предмета, неко његово знатно и истакнуто својство, какво важно гледиште, или који претежни начин његова битка.

Овде се приближујемо истинитој дефиницији уметности, при чем нам је нужна потпуна јасноћа. Треба dakле тражити даље и тачно означити што је битни карактер. Одговарам одмах да је то с војство, од којега зависе сва друга, или бар много њих, држећи се чврстих веза. Опростите ми и ово апстрактно тумачење, које ће се примерима објаснити.

Битни карактер лава, карактер који му даје његово место у природописним класификацијама, јест да је велики месождер. Ви ћете видети да све његове црте, било физичке, било моралне,, потичу

из тога карактера, као из некога извора. У физичном погледу, на првом месту стоје зуби као шкаре и вилице створене за мрвљење и раздирање, што му и треба, јер се као месождер храни живим месом својега плена. Да се може служити са тим двема страшним клештима, нужне су му огромне мишице, а да смести те мишице, нужне су му сразмерне слепоочне удубине. Друга су му клешта на ногама, у страшним панџама које може да увуче. Окретно иде крајевима прстију. Страшна напетост бедара баца га напред попут пера. Има очи које јасно виде у ноћи, јер је ноћ најбоље време лова. Неки природословач, који ми је показивао његов костур, рекао ми је: »То су вилице постављене на четири шапе«. С тим су у сагласју и моралне појединости: Најпре крвожедни нагон, потреба за свежим месом и одвратност према свакој другој храни; онда сила и грозничава напетост, којом усредсређује голему гомилу снаге у кратком тренутку најавле или одбране; а с друге стране посплано држање, тешка и мрачна млитавост у доконим часовима, и дуга зевања иза жестине лова. Све ове црте проистичу из његова месождерскога карактера, због чега смо га и назвали битним карактером.

Промотримо сада други, тежи случај. Промотримо један читав крај, са небројеним појединостима његова састава, изгледа и просвете, са његовим биљем и животињама, са његовим становницима и градовима. Низоземље на пример. Битни је карактер Низоземља да је настало на пловинама, то јест да је настало од великих талога земље, што их наносе и разносе реке на својим ушћима. Из ове саме речи настаје безброј појединости, које опредељују свак начин битисања тога краја; које састављају не само његову физичку спољашност и оно што је он по себи, него и дух и морална и фи-

зична својства становника и њихових дела. У неживој природи, на првом месту стоје влажне и родне равнице. То је нужно услед великога броја и пространости река и великих наслага црнице. Те равнице су вавек зелене, јер мирне, троме велике реке и небројени канали, који су згодно постављени у равну и влажну земљу, подржавају трајну свежину. Ви сада, пуком силом закључивања, погађате изглед тога краја, његово бледо, кишовито небо, често пресецано пљуском, те за лепих дана као застрто нежном копреном лаганих пар, што се дижу са влажне земље и праве прозирно кубе и ваздушно ткиво од малих, снежних пањуљица над великим зеленом лејом, раствореном у недоглед ока, заокруженом до хоризонта. У живој природи, ово обиље и богатство паше мами к себи велика мирна стада, која леже у трави или пасу пуним устима, те жућкастим својим, белим и црним пегама посипљу бесконачну, равну, зелену површину. Одатле оно мноштво млека и меса, које са житом и поврћем, што их производи плодна земља, пружа становништву обилату и јефтину храну. Могло би се казати да у овом крају вода ствара траву, трава марву, марва сир, маслац и месо, а све скупа са пивом становника. И одиста, ви видите како се из овога обилнога живота и физичке организације, пуне влажнога ваздуха, рађа фламанска ћуд, флегматична нарав, уредност павика, мирноћа духа и живота, способност да се живот схвати разборито и мудро, стално задовољство, уживање у благостању и, по том, царство чистоће и савршенство удобности. — Последице тога иду тако далеко, да се протежу и на изглед вароши. У наплављеним земљама нема камења за градње; место камења служе печена земља, опеке и црепови. Како су кише велике и честе, кровови су јако нагнути, а услед не-

престане влаге, прочеља су на зградама глеђеји-
сана, олаштена. За то је фламански град мрежа
црвенкастих или смеђих зграда, вавек чистих и
често светлуџавих, са шиљастим крововима. Амо
тамо диже се каква стара црква, грађена од
шљунка или ситнога камења спојенога лућумом;
а у сред два реда неупоредиво чистих тротоара
шире се најброжљивије држане улице. Тротоари су
у Холандији од опека и често посијани плаочицама
од фајанса. У пет сати у јутро виде се служавке
на кољенима како их луже крипом. Погледајте кроз
светла стакла; уђите у какав клуб украшен зеле-
ним дрвећем, где је под вавек посут свежим пес-
ком; зађите у крчме, испаране светлим и блатим бо-
јама, где распоређене смеђе бачве показују своју
облину, где се жућкаста пена прелева из чудно из-
рађених чаша. У свим овим појединостима редови-
тога живота, у свим овим знацима нутарњега задо-
вољства и трајнога благостања, опазићете дејства
основнога карактера, који се утиснуо клими и тлу,
бильу и животињама, човеку и његовом делу, дру-
штву и појединцу.

По овим безбројним учинцима, просудите важ-
ност тога карактера. Уметности је сврха да га
истави на светло, и, када уметност предузимаје ту
задаћу, то значи да природа не достаје, јер карак-
тер у природи само врши превласт, а у уметности
се ради да се покаже та његова превласт. Он даје
облик истинским предметима, али не потпуно. Ње-
гову делатност омета и сапиње уплетање друших
узрока. Он се није могао довољно јаком и довољно
видљивом белегом утиснути у предмете који носе
његову ознаку. Човек осећа ту празнину и, да је
надопуни, он проналази уметност.

Вратимо се Рубенсову Кирмесу. Све те жене,
пуне здравља, и сви ти самосвесни лијанице, сва

та прса и лица ситих и обесних људских животиња, нађоше можда у изелицама свога времена који сродни лик. Пребујна, одвећ гојена природа била је склона стварању тако грубих, великих телеса и навика, али није успела него до пола. Други су се разлози умешали, да обуздају провалу веселе и путене енергије. У првом реду сиромаштво. И у најбољим временима и у најбољим земљама много света нема доста да једе. Гладовање, недовољна храна, беда, рђав ваздух и све што прати оскудицу, смањују развој и жестину прирођене сурвости. Човек, који је страдао, мање је јак и вишне опрезан. Вера, закон, полиција и навике, паметнute редовитим радом, делују у истом смислу, при чём помажу и васпитање. Међу стотином њих, који који би у подесним приликама били Рубенсу прибавили моделе, било их је можда пет шест с којима се он могао послужити. Али узмите у обзир да су се ова петорица шесторица па правим теревенкама, које је одиста могао видети, губили у мешавини вишне или мање просечних, вишне или мање обичних ликова. Уважите јоп да у тренутку, када их је он проматрао, они пису имали израз, држање, кретање, живљност, пошиљу и распојасаност нужну за представу преобиља великога весеља. Услед свих ових недостатаха, природа је позвала у помоћ уметност. Природа није могла довољно обележити карактер и требало је да је уметност надопуни.

Тако бива са сваким випшим уметничким делом. Када је Рафаело израђивао своју Галатеју, писао је да се повађа »за неком својом идејом«, пошто су лепе жене ретке. То значи да он, пошто је људску природу у њезиној ведртини, срећи и гордољупкој благости схватао на посебни начин, није никако налазио живи образац да је довољно изрази. Сељакиња која му је служила за модел, имала је

од посла нагрђене руке, ноге оштећене обућом, и очи застрашене стидом или ојаћене занатом. И иста његова Форнарина¹⁾ имаде прениска рамена, мршаје лактобе и тврди тути изглед. Сликајући је у Фарнезини, он ју је сасвим прерадио, када је на сликаном лицу развио онај карактер, од којега су на живом лицу постојали само одломци и наговештања.

По том је навластита задаћа уметничкога дела да, по могућности, што видљивије представи надмоћ битнога карактера, или барем који важни карактер предмета. За то уметник уклања оне црте које га крију, бира оне које га испољују, поправља оне у којима је промењен, и прерађује оне у којима је поништен.

Сада не гледајте више дела, него уметнике, њихов начин осећања, проналажења и стварања, па ћете наћи да и они одговарају овој дефиницији уметничкога дела. То је дар који је њима неизбежно нуждан и који се не надомешта никаквим учењем и никаквом стрпљивошћу. Ако га немају, онда нису друго него кописте и радници. Пред стварјима треба да они имају о р и г и н а л н о с е ћ а њ е. Њих је потресло својство предмета, а дејство је тога судара јак и властит утисак. Када се човек рађа са уметничким даром, његова су опажања, или барем опажања извесне врсте, оштра и брза. Тада он посве природно, са сигурним и живим осећајем разабирае * разликује тамке нијансе и изменичне односе: сада тужни или јуначки смисао једнога реда звукова, сада гордост или клонулост једнога држања, сада богатство или једноставност двеју надопуњујућих се или упуредних шара. Том способношћу он продире у нутрашњост предмета

¹⁾ Гледај два портрета Форнарине, у палаци Шјара и палаци Боргезе,

и изгледа проницавији од других људи. То, тако живо и лично осећање не остаје неделатно, већ неизравно потресе сав строј мисли и живаца. Својем нутрашњем утиску човек даје спољни израз: Његово тело направи кретњу, његово држање прелази у мимику, он осећа потребу да према вани представи предмет онако како га је схватио. Глас тражи прегибе за имитацију, а говор наилази на сликовите речи, непредвиђене обрате и препесени, измишљени, претерани стил. Очito је да је делатност мозга под моћним примитивним импулсом, преизмислила и преиначила предмет, било да га осветли и повећа, било да га гротескно искриви и изнажази само с једне стране. У смелом нацрту, као и у жестокој карикатури, код песничких темперамената ви осећајете ту падмоћ нехотичнога утиска. Покушајте заћи у интимност великих уметника и великих списатеља својега столећа; проучите нацрте, покушајте, приватне дневнике и преписку старих мајстора; и посвуда ћете наћи исти прирођени поступак. Нека га ките лепим именима, нока га називљу надахнућем и генијем, све је то оправдано и добро; али, ако се хоће одредити га тачно, увек треба установити живу спонтану сензацију, која купи око себе поворку узгредних мисли, те их пре направља, даје им облик, метаморфозира их и служи се с њима, да се манифестира.

Тако смо дакле стигли до дефиниције уметничкога дела. Баците, господо, за тренутак поглед патраг, на пут који смо превалили. Ми смо постепено дошли до концепције уметности, све више и више уздигнуте, а по том све више и више тачне. У први мах смо поверовали да је сврха уметности имитирати видљиву појаву. Онда смо, разстављајући материјалну имитацију од душевне, пронашли да су односи делова оно што треба

у видљивој појави репродуцирати. Нашу кон, пронашавши да се односи могу и морају мењати, да доведу уметност к њезином савршенству, установили смо да, ако се односи делова проучавају, то се ради у сврху да се даде најмодниједном битном карактеру. Ниједна од ових дефиниција не руши прећашњу, него свака поправља и учвршиће ону пре себе. Скупимо ли све те дефиниције и подредимо ли ниже вишама, ми можемо свој рад у кратко поновити овако: »Сврха је уметничком делу да открије који битни или истакнути карактер, а по том коју важну идеју, јасније и потпуније но што то чине истински предмети. Она то постизава употребом међусобно повезане целине делова, чије односе систематски преиначује. У трима имитационим уметностима, у вајарству, кипарству и песништву, те целине одговарају истинским предметима.«

VI.

Када се то, господо, тако постави, онда се, испитујући разне делове ове дефиниције, види да је први битан, а други узгредан. У свакој уметности нужна је целина повезаних делова, које уметник мења тако да изнесе један карактер, али у свакој уметности није нужно да ова целина одговара истинским предметима. Довољно је да постоји. Да-кле, ако имаде целина међусобно повезаних делова, које нису имитација истинских предмета, онда имаде уметности којима подражавање није полазна тачка. Управо тако настају градитељство и глазба. Сем органских и моралних веза, овисности и сразмера, што их копирају три подражавачке уметности, имаде и математичких односа, које састављају две друге, неподражавачке уметности.

Најпре да видимо математичке односе, јако их опажа видно чуло. — Величине, које се даду видети с оком, могу творити између себе целину делова повезаних по математичним законима. Комад дрва или камена може имати геометријски облик, облик коцке, чуна, ваљка или кугле. Тим се одређују редовити односи удаљености између разних тачака његове површине. — Сем тога његове димензије могу бити количине међусобно повезане једноставним пропорцијама, које око може лако дохватити. Висина може бити двоструко, троструко, четвероструко већа од дебљине и ширине. То прави другу серију математичких односа. — Напокон, више тих комада од камена или дрва може бити симетрично постављено, једни на друге, или једни до других, према даљинама и кутовима које веже математички однос. — На овој целокупности повезаних делова темељи се градитељство. Архитект, пошто је замислио неки надмоћни карактер: ведрину, једноставност, снагу и елеганцију, као пекада у Грчкој и Риму; или необичност, разноличност, бесконачност и маштовитост, као у готским временима, може да бира и саставља везе, сразмере, опсег, облике и положаје. Може да бира и саставља односе материјала, то јест извесних видљивих величина, на начин да се изнесе онај карактер што га је замислио.

Сем величина које се разабиру видом, имаде величина које се разабиру слухом. То су брзине звучних вибрација. Ове вибрације, пошто су величине, могу такођер да творе целине делова повезаних по математичким законима. — У првом реду, глазбени звук је, како znate, састављен од непрекидних вибрација једнаке брзине, а већ ова једнакост поставља међу њих математички однос. — У другом реду, пошто су дата два звука, други може

бити састављен од вибрација двоструко, троструко, четвероструко бржих него ли вибрације првога. Да-кле та два звука стоје између себе у математичком односу, који се у писаним нотама обележује тако да их се постави у известан размах једнога од другога. По том, ако се, место два звука, узме известан број њих, постављених у једнаке размахе, створиће се лествица. Ова лествица је скала и сви звукови су на тај начин међусобно повезани, према својем положају у скали. — Сада можете да установите везе, било између суследних, било између истовремених звукова. Прва врста везе прави мелодију, а друга хармонију. Ето гласбе, са њезина два битна дела, основане као архитектура, на математичким односима, које уметник може састављати и мењати.

Али гласба има и други основ, а овај нови елеменат даје јој навластиту снагу и vanредну замашитост. Сем својих математичких својстава, има и то да је звук налик крику. По том, он изравно, неупоредивом тачношћу, нежношћу и снагом изразује страдање, радост, бес, љутњу, те све немире и осећаје живога и чувственога бића до најнеприметнијих нијанаса и до најскровитијих тајна. У овом погледу, он је налик на песничку декламацију и ствара експресивну гласбу, гласбу Глика и Немаџа, у опреци са певаном гласбом, гласбом Росинија и Италијана. Али, какво год било гледиште којем је композитор приволео, те две стране увек постоје скупа, и звукови увек сачињавају целине делова, везане у исто време својим математичким односима и сагласношћу између себе и страсти и разних душевних стања моралнога бића. По том, гласбеник, који је замислио неки важни и истакнути карактер ствари: тугу или радост, нежну љубав или необуздану срђбу, мисао какву или осећај, или што било, може да по вољи бира и саставља између ових ма-

тематичких односа и ових моралних односа, на начин да представи карактер који је замислио.

На овај начин, све уметности улазе у наведену дефиницију. Као у градитељству и глазби, тако и у вајарству, сликарству и песништву, сврха је делу да представи који битни карактер, а као средство му служи целина међусобно повезаних делова, чије односе уметник саставља или мења.

VII.

Сада пошто познамо природу уметности, можемо схватити њезину важност. До сада смо је само осећали. То је био посао нагона, а не разума. Осећали смо обзир или штовање, али то осећање и штовање нисмо могли образложити. Сада смо способни да оправдамо своје дивљење и да означимо место које уметност има у људском животу. — У многом погледу, човек је животиња која настоји да се брани против природе или против других људи. Треба да се брине за своју храну, одевање и становљење, да се заштити од невремена, оскудице и болести. У ту сврху он ради, бродари и тера разне занате и трговине. — Надаље треба да се плоди и да се одбрани од туђега насиља. У ту сврху он ствара породице и државе; поставља надлежтва, чиновништво, устав, законе и војске. После толико проналазака и радотвора, он још увек није изашао из свога првога круга; он је још увек животиња, само боље снабдевена и штићена од других; он још увек није доспео да се побрине него за себе и за своје. — У том часу отвара се виши живот, живот посматрања. Од тада он се почиње занимати за сталне и плодне узроке, од којих зависи опстанак његов и њему сличних; за падмоћне и битне карактере који равнају сваком целином и најмањим појединостима

утискују свој знак. Да то постигне, отворена су му два пута. Први је наука. Преко ње, он рашчиња те основне узроке и законе, па их изразује у тачним формулама и апстрактним изразима. Други је пут уметност. Преко ње он не изразује више те основне узроке и законе у сухим дефиницијама, не-приступним гомили, разумљивим само струковијацима, него на видљив начин, не обраћајући се само разуму, већ још више чулима и срцу најобичнијега човека. Навластита је особила уметности да је она у исто време узвишенा и популарна. Она представља оно што је највише, и представља га свима.

II. ГЛАВА.

О настајању уметничкога дела.

Пошто сам пред вами испитао природу уметничкога дела, преостаје да се проучи закон његова настајања. Овај закон се, на први поглед, може овако изразити: Уметничко дело је проузроковано целокупношћу која представља опште стање духа и обичаја око њега. Ја сам вам га казао последњи пут, а сада треба доказати га.

Тај закон почива на двема врстама доказа: један је искуство, а други умовање. Први састоји у набрајању многобројних случајева с којима се закон потврђује. Навео сам их неколико, и одмах ћу вам павести и других. Може се утврдити да нема случајева на које се тај доказ не да никако применити. У свим проученим случајевима он је тачан,

не само гледе укупности, него и гледе појединости, не само гледе појављивања и нестајања великих школа, већ и гледе свих промена и колебања уметности. — Други доказ износи не само да је ова одвисност доиста строга, него још више да она мора постојати. У ту сврху се анализује оно што смо назвали општим стањем духа и обичаја. Према редовитим правилима људске природе, испитују се дејства, која то стање мора производити на јавност и на уметнике, а по том и на уметничко дело. Долази се до закључка да постоји принудна веза и одређено сагласје. Оно у чем се виђао пук сусрет, одређује се као нужна хармонија. Други доказ до-
казује оно што је први био у становио.

I.

Да ову хармонију учинимо осетном, вратимо се поређењу, којим смо се већ послужили, уметничкога дела са биљком, па промотримо у којим приликама би се једна биљка, или врста биљке, наранча на пример, могла развити и расирити на неком земљишту. Претпостављамо све врсте семења и семењака, које је ветар донео и случај нанео. Уз које услове би наранчино семе могло клијати, развити се у стабло, цветати, доносити плодове, пуштати младице, створити насеобину стабала и покрити земљиште?

За то су нужне повољне прилике. Пре свега треба да тло не буде ни превећ мрљиво, ни пре-већ мршаво, јер би се иначе, пошто не би било дубине ни упоришта за корење, стабљо под првим ударцем ветра оборило. Надаље треба да тло не буде одвећ сухо, јер би се стабло без свежине текуће воде одмах осушило. Исто тако, треба да клима буде топла, јер ће се стабло, које је нежно, без ње

смрзнути, или барем увенути, и неће моћи да тера младице. Треба да је лето дugo, да плод, који је спор, имаде времена за дозревање. Треба да зима буде блага, да јапуарски мраз не оштети на грању окашњеле плодове и да не увену. Налукон треба да земљиште не буде одвећ повољно за друго биље, јер ће иначе стабло, препуштено самом себи, бити задушено утајмицом и продирањем јаче вегетације. Стеку ли се сви ови услови, мала наранча ће расти, одрасти и родити друге, које ће се саме расплодити. Нема сумње да могу надоћи олује, да ће ударци камења и брстање коза уништити некоја стабла; али укупно, кроз недаће које уништују појединце, врста ће се проширити, покриће тло и, после довољнога броја година, подигнуће се и расцветати читава шума наранача. Свега тога имаде у добро заштићеним кланцима јужне Италије, у околицама Сорента и Амалфија, на обалама залива, у малим топлим долинама, освеженим с водама што слазе с брда, и милованим благотворним морским лахором. Требало је да се стеку све те прилике, да се роде оне лепе округле главе, они блештави сводови од јакога и сјајнога зеленила, небројене златне јабуке и она мириласа, драгоценна вегетација, која усред зиме претвара свој крај у најбогатији и најсјајнији врт.

Сада да видимо начин на који су се ствари у овом примеру развиле. Ви видите дејство прилика и физичке температуре. Тачно рекавши, оне нису оно што је произвело наранчу. Семе је постојало, а у самом семену је постојала сва животна снага: али описане прилике су биле нужне, да стабло узмогне расти. Да су оне изостале, и стабло би било изостало. Одатле следи да се променом температуре мења и врста биљке. Сада претпоставимо прилике, посве опречне од оних које смо описали: Горски

врхунац, изложен јаким ветровима, мали и ретки слој црнице, ладну климу, кратко лето и снажну зиму. Не само да ту неће никнути наранча, него ће угинути и већина другога дрвећа. Од свих случајно нанетих семења, успеће само једно. Издржаће се и раширити само једна врста, једина која се прилагођује тим тешким приликама, наиме јела или оморика. То стабло ће покрити пусте врхове, дуга кршевита слемена и стрмоглаве успоне са укоченим стубовљем и великим плаштевима свога жалобнога зеленила. Ту се, као у Вогезима, Шкотској и Норвешкој превалајују миље пута под немим сводовима, на ћилиму осушених борових игала и кроз корење које се тврдокорно држи стена. То је царство жилаве и трпљиве биљке, која једина одолева непрестаним навалама вихора и мразу дуготрајне зиме.

Дакле, температура и физичке прилике даду се представити као неко правило је избора између разних родова дрвећа, које не допушта да постоји и да се прошири него само једна извесна врста, уз више или мање потпуно искључење других. Физичка температура делује излучивањима, уништавањима и природном селекцијом. То је велики закон којим се дан-данас објашњује порекло и састав разних животних облика, те се примењује на морално и на физично, у повести као и у ботаници и зоологији, на таленте и карактере, као на биље и на животиње.

II.

И одиста постоји морална температура, која представља опште стање обичаја и духова, и која ради на исти начин као и она друга. Тачно узвеши, она не производи уметнике. Генији и таленти

су дати, као и семење. Држим да у двема различитим епохама исте земље, вероватно постоји исти број даровитих и једнак број просечних људи. По статистици се знаде да се у двема суследним нараштајима налази од прилике исти број људи са стасом, који треба за војништво, и људи премалених да буду војници. Према свим вероватностима, са духовима се дешава исто што и са телесима. Природа је сијачица људи, која грабећи увек једнаком мером из истих бисага, просипље од прилике исту количину, исту каквоћу и исти сразмер семења по земљишту на којем редовито и наизменце сије. Али у овим прегрштима семења, што их она, мерећи време и простор, баца око себе, свако семе не проглије. Нужна је извесна морална температура да се неки таленти развију. Ако ње нема, они промаше. По том, ако се температура промени, промениће се и врста талената. Ако она постане противна, и врста талената ће бити противна; и морална температура ће се у опште моћи схватити као правило избора између разних врста талената, које не допушта да се развије него ова или она врста те, више или мање потпуно, искључује друге. По механизму ове природе догађа се да се у извесним времененима и земљама развија у сликарским школама осећај сада за идеал или реалност, сада за цртање или боју. Увек се нађе надмоћни смер, који је смер столећа. Таленти, који би га хтели скренути другим путем, наилазе на затворен излаз. Притисак јавнога мишљења и обичаја уништују их, или чини да скрену с пута, намећући им одређени начин процвата.

III.

После овога упоређења, које вам може послужити као опшнита упута, зајимо у појединости, да видимо како морална температура делује на уметничка дела.

У сврху веће јасноће, одабраћемо јако једноставни, нарочито уједностављени случај; случај душевнога стања у којем превлађује потиштеност и туга. Таква претпоставка није произвољна, јер се такво стање више пута видело у људској повећести. Да се такво стање створи, довољно је пет до шест столећа опадања, смањивања становништва, туђинских провала, гладних година, куга и све већих невоља. Тако је било у Азији у VI. столећу пре Христа и у Европи од III. до X. столећа наше ере. Догађа се да онда свет губи срчаност и наду, и да сматра живот злом.

Погледајмо дејство таквога душевнога стања, спојенога са околностима које га проузрокују, на уметнике тога времена. Претпостављамо да се у том времену налази од прилике исти број темпераментата тужних, веселих и посредних између туге и весеља, као и у другим временима. Како ће их и у којем правцу владајући положај преиначити?

Најпре треба напоменути да невоље које жалосте јавност, жалосте и уметника, јер је и он члан стада с којим дели срећу и несрећу. Ако, па пример, дође до провале варвара, лошости, гладних година и свакојаких невоља које се вуку кроз столећа и протежу на сву земљу, онда би требало чудо и стотину чуда, да општа поплава прође мимо њега и да га не захвати. Вероватно је и сигурно да ће и он имати свој удео у јавним невољама, да ће као и други бити упропаштен, злостављен, рађен и одведен у ропство; да ће његову жену, децу,

рођаке и пријатеље снаћи заједничка судбина; и да ће трпети и стрепити за њих као и за себе. Под овом непрестаном навалом личних невоља, он ће, ако је весео, постати мање весео и више тужан, ако је тужан. Ето првога дејства средине.

С друге стране, уметник се власпитао сред меланхоличних савременика. По том су мисли, које је усисао у детињству и које упија сваки дан, сетне. Владајућа религија, која се равна по невеселом развоју ствари, каже му да је земља прогонство, свет тамница и да нам је сав посао завредити да изађемо из ње. Филозофија, која гради морал према том кукавном призору људскога опадања, доказује му да му беше боље не родити се. Из дневних разговора дознаје само за немиле догађаје, као што су провала у какву покрајину, пропаст којега споменика, тлачење слабих са стране јаких и грађански ратови. Свакодневно проматрање пружа му само слике здвојности и боли: просјаке и гладне, или какав поломљени мост, који се не поправља, напуштено предграђе које се руши, поља на угару и црн зидове какве изгореле куће. Сви се ови утисици уреzuју у њу од прве године живота до последње и све више заоштрују сету која му долази од властитих зала.

Они је заоштравају то више што је он коренити уметник, јер оно што њега прави уметником јест навика да разабире битни карактер предмета и њихове истакнуте црте. Други људи виде само делове, а он уочује целину и дух. Пошто је у овом случају туга онај карактер који се истиче, он у стварима види тугу. Што више, услед прирођенога му обиља маште и нагона претеравања, он проширује тај карактер, тера га у крајност, упија га у себе и тако пројима с њим своја дела, да редовито

вића и слика ствари са мрачнијим бојама по што би учинили његови савременици.

Још треба казати да он у том послу наилази на њихову потпиру, јер, како знате, човек који слика или пише, не остаје сам уз свој стол или слике. Он излази, разговара, проматра, прима упуте пријатеља и тајмаци, и тражи падахнућа у књигама и уметничким делима око себе. Мисао је налик на семе. Ако је семену, да проклија, да се развије и расвета, нужна храна коју му доносе вода, ваздух, сунце и тло; мисао, да се доврши и да нађе свој облик, треба падопуњака и умножавања које јој пружају блиски духови. У таквом времену тuge какве потицаје могу да му пруже блиски духови? Само тужне, јер су људи заузети само с те стране. Како њихово искуство није друго него искуство мучних утисака и осећаја, њихова разликовања и открића могу се односити само на предмет страђања. Увек се гледа на своје срде, и, ако је оно испуњено једино болом, онда се не може проучавати друго него бол. Они су даље мудри у ногледу боли, брига, здвојности, потиштености и ничега другога. Ако уметник затражи од њих какву упуту, они ће му дати једино ту. Био би узалудан труд тражити од њих какву мисао или упуту о разним врстама или изразима радости. Они не могу дати него оно што имају. За то ће он, када буде настојао да прикаже срећу, весеље или радост, остати осамљен, лишен сваке помоћи и препуштен властитој снази, а снага осамљенога човека је увек малена. Тако ће и његово дело бити средње руке. Обратно пак, ако буде хтео приказати сетне осећаје, он ће имати помоћ целога свога столећа и наћи ће грађу, коју су раније школе приправиле, готову уметност, познате радне поступке и утрт пут. Један црквени обред, једно покућанство или разговор дошаћуће му об-

лик, боју, фразу или лице, које му још недостаје; а његово дело, којем су потајно припомогли милиони непознатих сарадника, биће тим лепше што ће, сем његова рада и генија, садржавати гениј и рад околнога народа и претходних нараштаја.

Има још један разлог, најјачи од свих, који га тера на тужне сикре, а тај је да јавност неће у његову делу, чим буде изложено, наћи уживања, ако не буде изражавало сету. И доиста свет може схватити само оне осећаје који су сродни његовим. Други осећаји, ма колико добро изражени, не могу да их се дојме. Они гледају, али срце не осећа, и поглед се одмах одвраћа. Помислите човека који је изгубио иметак, домовину, децу, здравље и слободу, који је, као Шелик или Аандриан, двадесетак година чамио у тамничким ланцима, чији карактер се постепено променио и сломио, који је постао сетан и мистичан, и чија потиштеност се не да излечи: Њега ће ужасавати звукови плеса; он неће радо читати Раблса. Доведете ли га пред радосна и сурова Рубенсова телеса, он ће одврнути од њих поглед. Он ће радо гледати само Рембрандтове слике; он ће волети само Шопенове арије; он ће слушати само Ламартинове или Хајнове песме. Исто се дешава и јавности. Њезин укус зависи од њезинога стања. Њезина туга гопи је да ужива у тужним делима. Сва весела дела она ће одбацити и покудити, или занемарити њихова уметника. Ви спате да уметник не ради за друго него да га цене и хвале. То је његова прва и главна страст. Ето, поред других разлога, и његове главне страсти која га, скупа са тежином јавнога мишљења, непрестано тера, нағони и доводи до изражавања сете и закрчује му путове који би га водили сликању небриге и среће.

Овим низом запрека биће запречен сваки пут до уметничких дела која би хтела представити ра-

дост. Ако уметник свлада прву запреку, зауставиће га друга и тако даље. Ако се нађу људи веселе ћуди, они ће бити тужни због својих личних невоља. Васпитање и дневни разговори испуниће их тужним мислима. Особита и већа способност, којом откривају и проширују истакнута својства ствари, видеће у њима само тужна својства. По том ће она врста уметника и уметничких дела, подесних за изражавање радости и ведрине, нестати или се свести скоро ни на што.

Сада представите себи обратан случај времена, у којем је опште душевно стање весеље. Ово се до-гађа у временима обнове, када расте безбедност, богатство, становништво, добротање, удобност и лепи корисни обрети. Обратним речима се малопређашња анализа даје применити од речи до речи и на овај случај, па ће се једнаким разлагањем установити да ће сва уметничка дела, више или мање добро, изражавати радост и весеље.

Сада тако представите посредни случај, ону мешавину и врсту весеља и туге, која представља редовито стање. Уз сходну промену израза, горња анализа се примењује једнаком тачношћу и на овај случај. Једнаким умовањем ће се установити да ће уметничка дела изражавати одговарајућу врсту и мешавину весеља и туге.

Закључимо дајкље да у сваком, било замршном било једноставном, случају миље, то јест опште стање обичаја и духова, одређује врсту уметничких дела, трпећи само она која су му сродна и укљањајући друге врсте путем неколико запрека и удара, који се постављају и обнављају на оваком кораку њихова развоја.

IV.

Сада пустимо по страни случајеве и претпостављене и уједностављене у сврху јаснијега разлагања, и пређимо на истинске примере. Ако прегледате низ главних историјских епоха, наћи ћете ове рење тога закона. Ја ћу одабрати четири епохе, четири велика часа европске цивилизације: грчку и римску старину, феудални и хришћански средњи век, племићке редовите монархије XVII столећа и индустријску демократију, управљану науком, у којој ми данас живемо. Сваки од ових периода има своју навластиту уметност, или род уметности: вајарство, градитељство, позориште, гласбу, или берем коју одређену врсту сваке ове велике уметности. То је у сваком случају одвојена, посебно бујна и потпуна вегетација, у чијим се главним цртама одразују главне црте времена и народа. Прегледајмо наизменце разна земљишта и видећемо како наизменце расте разно цвеће.

V.

Пред једно три хиљаде година појавила се је на обалама и острвима Егејскога мора врло лена и врло бистра раса, која је схватала живот на свим нови начин. Она се није пустила апсорбирати великим верском концепцијом, као Хиндуси и Египћани; нити великим друштвеном организацијом, као Асирици и Перзијапци; нити терањем велике индустрије и трговине, као Феничани и Картајкани. Место сталешке теократије и сталешке хијерархије, место монархије и чиновничке хијерархије, и место великога промета и трговине, људи ове расе имали су свој нарочити проналазак, а то је био град. Сваки град је давао живота новим градовима; и

свака младица, чим би се откинула од пања, давала је живота новим. Једна од њих, Милет, удалио је темеље трима стотинама њих и колонизирао сву обалу Црнога Мора. Други учинише исто, и, од Кирене до Марсеје, уздуж залива и ртова Шпаније, Италије, Грчке, Мале Азије и Африке, сплетеши око Средоземнога Мора венац напредних вароши.

Како се живело у том граду?¹⁾ Грађанин је својим рукама мало радио. Обично су га издржавали подложници и харакари, и увек су га служили робови. И најсиромашнији је имао роба за уздржавање куће. Атина је бројила по четири роба па грађанина. Обични градови, као Егина или Коринт, имали су их четири до пет сто хиљада. И служинчади је било обилато. У осталом, грађанин није осећао велику нужду послуге. Он је био умерен, као све фине и јужњачке расе. Хранио се са три маслине, чешњем белога лука и главом сардине.²⁾ Сва му се одећа састојала у сандалама, полукошуљи и великом плашту, „налик пастирском“. Његова кућа бејаше ускa, слабо грађена и мало чврста зграда, у коју су лупежи проваљивали бушећи зидове.³⁾ У главном су служиле за спавање. Кревет и две три лепе амфоре сачињаваху главно покућанство. Грађанин није имао никаквих потреба и проводио је читав дан на ваздуху.

У што је употребљавао своје слободно време? Како није имао да служи ни краљу, ни свештенику, он је за себе био слободан и независан у вароши.

¹⁾ Grote, History of Grece, II, 337. — Roeckh, Economie politique des Athéniens, I, 61. — Wallon, De L'Esclavage dans l'antiquité.

²⁾ Аристофан, Жабе. — Луцијан, Петао.

³⁾ Право им је име било бушиоци видова,

Он је бирао своја надлештва и велике свештенике. И он сам је по реду могао бити изабран у свештенство и јавне службе. Био кожар или ковач, он је као судац судио у највећим политичким процесима и одлучивао у јавним скупштинама о највећим државним пословима. У кратко речено, он се је бавио јавним пословима и ратом. Он је био обvezан да буде политичар и војник. Остало је у његовим очима било средње важности. По његовим назорима, сва позорност слободна човека мора се применити на те две службе. Имао је и право, јер у оно време људски живот није био заштићен као у наше, нити су људска друштва имала ону чврстоћу коју су стекла код нас. Већи део тих градова, положених и разасутих по обалама Средоземнога Мора, беше опкољен Варварима, који би их радо били претворили у свој плен. Грађанин мора да је под оружјем, као данданашњи Европејац, који се настанио у Нојовој Зеландији или Јапану. Иначе би Гали, Либијци, Самнити и Битинци били брзо поставили своје логоре на рушевинама превалених бедема и залажених храмова. С друге стране, градови су у међусобном непријатељству, а ратно право је страшно. Најчешће се побеђени град сравњује са земљом. Човек богат иуважен може сутрадан да угледа спаљену своју кућу, своја добра оробљена, своју жену и кћер продате, да буду послате у места блуда; а он сам, ако са синовима дођане ропства, да буде закопан у мајдане, или да под ударцима бича окреће жрвља. Уз тако велике опасности, природно је да су се људи бавили државним интересима и да су се знали борити. Под претњом смрти постајали су политичари. — Политичарима су постајали и из таштине, из љубави за славом. За сваки град се радио да подвргне себи или понизи друге, да

стече вазале, да освоји или искористи друге.¹⁾ Грађанин проводи свој живот на јавној плокати, расправља о најбољим средствима одбране и повећања својега града, о савезима и уговорима, о уставу и законима; слуша говорнике и говори сам, док се не укрца у свој брод, да се бори у Трахији или Египту против Грка, Варвара или Великога Краља.

Да постигну ту сврху, они су били пронашли особиту дисциплину. Како у оно време није било индустрије, није се знало за ратне стројеве. Ратовало се прса а прса. По том битни предуслов за победу није састојао у претварању војника у тачне аутомате, као данданас, него да се од свакога војника створи што отпорније, јаче и окретније тело, гладијатор најбоље кови, способан да што дуље истраје. У ту сврху је Спартा, која је око VIII столећа дала целој Грчкој пример и побуду, имала врло заплетено и не мање успешно уређење. Она је сама била табор без бедема, као француске штаније у Кабилији, постављена између побеђених пријатеља, посве војничка и сва управљена на одбрану и борбу. Да се добију савршена телеса, радио се пре свега о том да се направе лепе расе. Поступало се као у ергелама. Слабо грађена деца су се убијала. Надаље, закон је одређивао време венчања и одабирао најповољнији час и прилике за добар пород. Старац који је имао младу жену, беше дужан довести јој млада човека, да роди добро грађену децу. Човек обичних година, ако је имао пријатеља којега је због карактера и лепоте обожавао, могао му је посудити своју жену.²⁾ После

¹⁾ Тукитидес, I. књига. Гледај разне ратне походе Атињана између Кимонова мира и Пелопонешкога рата.

²⁾ Ксенофон, Лакедајмонска република.

прављења расе, давали су се на израђивање појединача. Младићи су се стављали у пукове, вежбали и навикавали се заједничком животу, као војници. Они су били раздељени у две непријатељске чете, које су се међусобно надзирале и тукле ногама и шакама. Спавали су на отвореном ваздуху, купали се у хладној Еуроти, ишли на крађе око логора, јели мало, брзо и рђаво, спавали па креветима од трстике, пили само воду и подносили свако невреме. Девојке су се вежбале као они, а и одрасли су били подвргнути скоро исто таквим вежбама. У другим градовима се била ублажила и умањила строгост те старинске дисциплине; али ишак, уз нека ублажења, ишло се сличним путем истој сврси. Младићи су проводили највећи део дана у гимназијону, где су се хрвали, скакали, шакали, трчали, бацали дискос и јачали своје голе мишице, да постану витке. Радило се да тело постане што чвршће, окретније и лепије. У ту сврху ниједно друго васпитање није уродило бољим успесима.¹⁾

Из ових, Грцима својствених обичаја, настадоше и посебне мисли и назори. Идеалан човек не беше у њиховим очима дух што мисли, или душа нежних осећаја, него наго, делатно тело добре пасмине, лепа раста и правилних сразмера, приправно на сваку вежбу. Овај начин мишљења испољава се у многим цртама. — У првом реду, док су се Кафиџи, Лидиџи и други њихови варварски суседи стицели да се појаве голи, они су без тешкоће свлачили своју одећу, да се хрвају и утркују.²⁾ И девојке су се у Спарти вежбале скоро голе. Како ви-

¹⁾ Платон, Дијалози. — Аристофан, Облаци.

²⁾ Обичај, који су Лакедајмоњани прихватили око 14. олимпијаде. — Платон, Хармидес.

дите, гимнастичке павије су биле уклониле или преиначиле стид. — У другом реду, њихове велике народне свечаности, олимпијске, питијске и не-мејске игре, бејају изложба и славље нагога тела. На њих је долазила омладина из првих породица са свих страна Грчке и из пајудаљенијих грчких насеобина, па што су се дуго времена припрањали посебним начином живота и истрајним радом. Ту су се, пред очима и уз плесај целога народа, скинувши хаљине, хрвали, шакали, баџали дискос и уткивали пешице или на колима. Ове победе, које ми данданас препуштамо вашарским херкулнима, важиле су онда као прве међу првима. Атлет, који би победио у утрци пешице, давао је своје име олимпијади. Њега су славили пајвећи песници. Пиндар, најславнији лирик Старога века, није радио друго него величао колне утрке. Када се атлет-победник враћао у свој град, дочекивали су га у слављу, а његова снага и гипност постајају част вароши. Један од њих, Милон Кротонски, непобедив у хрвању, би изабран за војсковођу. Он је водио своје суграђане у битку, одевен у лавску кожу и оружан тољагом, као Херкулес којим су га упоређивали. О неком Диагорасу се прича да је истога дана видео овенчана два своја сина, који су га пред читавим збором понели у слављу на раменима. Народ, којем се чинило да је таква срећа одвећ велика за смртна човека, довикуваше му: »Умри, Диагорасу, јер на крају краја не можеш да постанеш Бог«. И доиста је Диагорас, загушен узбуђењем, умро на рукама својих синова. Видети да су његови синови имали најјаче шаке и најокретније ноге у целој Грчкој, то бејаше у његовим очима и у очима Грка врхунац земаљске среће. Била истина или прича, такав назор доказује каквом претераношћу се обожавало телесно савршенство.

То је разлог због којега се нису бојали откривати га пред божовима, на великим свечаностима. Постојала је наука о држању и кретању, звана орхестрична наука, по њој су се равнале и училе лепе позе светих плесова. Након Саламинске битке, песник-трагичар Софоклес, стар онда петнаест година и славан лепотом својом, скинуо је са себе хаљину, да пред трофејом плеше и пева Пеан. Сто и педесет година касније, Александар, прешавши у Малу Азију да ратује против Дарија, скучао се са својим друговима до гола, да утрикама почасте Ахилов гроб. Ишло се још даље. Телесно савршенство сматрало се за божанско својство. У неком сицилском граду неки млади, ванредно лепи човек био је обожаван због своје лепоте, и после смрти подигоше му олтаре.²⁾ У Хомеру, грчкој Библији, посвуда ћете наћи да божови имају људско тело, пут коју копља могу ранити, румену крв што тече, ногоне, љутње и уживања тако налик нашима, да јунаци постају драгани богиња и да божови рађају децу са смртним женама. Између Олимпа и земље нема провалије. Они слазе, а ми узлазимо. Ако нас они надилазе, то је једино за то што су они прости од смрти, што њихова рањена пут брзо зацељује и што су јачи, лепши и срећнији од нас. У осталом, они једу као ми, пију, бију се и уживају свим својим чулима и целим телом. Грчка је од лепе људске животиње направила свој узор тако добро, да га је претворила у идол, славила га на земљи, а на небу претварала у божанство.

Из овога схватања родило се вајарство и могу се обележити сви моменти његова расцвата. С једне стране, атлет, једном овенчан, има право на кип; а, ако је овенчан три пута, на кип-икону, то јест

²⁾ Херодот.

на лик који је његов портрет. С друге стране, пошто богови нису друго него људска телеса, ведрија и савршенија од осталих, посве је природно да буду приказани киповима. У ту сврху није нужно на догмату вршити насиље. Лик од мрамора или туче није алегорија, него тачна слика. Он не даје богу мишице, кости и тешку одећу коју он нема, него представља пут, која га покрива, и живи облик који му је суштином. Да буде истинит портрет, довољно је да буде најлепши од свих и да представи бесмртни мир којим се богови дижу изнад нас.

Ето киша у градњи. Хоће ли вајар знати да га направи? Пазите како се приправља. Људи онога времена проматрали су тело у нагости и кретњи, у бањама, у гимназијонима, на светим плесовима и на јавним играма. Од тих облика и ставова, они су уочили и заволели оне у којима се испољује снага, здравље и делатност. Они су свом силом настојали да утисну у ње форме и да га науче тим ставовима. Тако су они кроз три или четири стотине година поправили, прочистили и развили своју мисао о телесној лепоти. Никакво чудо што им је напокон успело открити идеални модел људског тела. Што се тиче нас, који га данас познамо, ми смо га примили од њих. Када су, на излазу из времена готике, Никола Пизански и први вајари напустили танке, копитуњаве и ружне облике хијератичне традиције, они су се послужили примерима са сачуваних или искошаних грчких барељефа. Ако пак и ми данданас, заборавивши своја зло грађена или искварена телеса плебејаца или мислилаца, желимо опет потражити какав најрет савршене форме, онда идемо да учимо од тих кипова, споменика гимнастичнога, доконога и племенитога живота.

На њима је не само форма савршена, него још више, што је јединствено, она достаје уметникој мисли. Грци, пошто су након телу приписали на- властито достојанство, нису надали у начаст, као модерни, да га подложе глави. Њих захтимају ирса која добро дишу, труп који се добро држи на боковима и жилаве потколенице које ће окретно пре- бацити тело. Они нису, као ми, пре свега забављени пространошћу замишљенога чела, ни мрштењем узнемирених обрва. Они могу да остану у грани- цама савршенога вајарства, које пушта очи без зеница и главу без израза; које воли лица мирна или забављена малим познатним послом; које обично употребљује само једну једноличну боју меди или мрамора; које оставља сликовите украсе сликарству, а драматски интерес књижевности; које, заробљено, али и онлемењено природом сво- јега материјала и ускоћом своје области, избегава приказивање појединости, физиономије, незгода и људске узнемирености, са намером да развије ап- страктну и чисту форму, те да у својим светиштима јаче истакне светлу непомичну белину мирних и узвишених ликова, у којима људски род препо- знаје своје јунаке и своје богове. — По том је ва- јарство прва и главна уметност у Грчкој. Друге су с њом у сагласју, прате је или подражавају. Ни- једна друга није тако добро и потпуно изразила народни живот; ниједна није била тако гојена и популарна. Око Делфа у стотину храмића, у којима су се чувала блага градова, »блистао је један чи- тав народ од мрамора, злата, сребра, бакра, у свим врстама и бојама, слободно стојећим и седећим скуповима хивадиј славних мртвaca, правих под- ложника Бога светlostи¹⁾. Када је касније Рим

¹⁾ Michelet, Bible de l'humanité, 205.

опљачкао грчки свет, народ кипова бејаше у огромном граду скоро онолико велик колико и живо становништво. Данас се цене да се, после толико рушења и столећа, однело из Рима и околишних поља више од шездесет хиљада кипова. Касније се није више никада видео сличан процват вајарства, ни тако дивно обиље савршенога цвећа, ни тако неприсилено, стално и разнолико раширење. Узрок ћете томе открити, ако испitate земљиште слој по слој, те установите да су све наслаге људскога тла, установе, обичаји и мисли допринели његову издржавању.

VI

Ово војничко уређење, прирођено свим градовима Старога века, уродило је у дугом току времена жалосним последицама. Њошто је ратно стање било редовито стање, јачи су свладавали слабије. Више пута, обраовале су се веће државе под водством или тиранијом надмоћнијега или победничкога града. Напокон се нашао енергичнији, стрпљивији и мудрији град, Рим, који је, способнији за запт и заповедање, за шире видике и практично израчунавање, после седам сто година напора, подвргао себи цело Средоземно Море и више великих околних земаља. Да то постигне, Рим се беше подвргао војничком уређењу и, како плод настаје од својега семења, из тога уређења беше настао војнички деспотизам. Тако се створило Царство. Око првога столећа наше ере, чинило се је да је свет, организиран под редовитом монархијом, напокон нашао ред и мир; али он није нашао друго него опадање. У страшном победничком сатарисању, погинуло је на стотине вароши и на милионе људи. Сами победници су се мрџварили читаво столеће, и циви-

лизирани свет, лишен слободних људи, беше изгубио половину својега становништва.¹⁾ Грађани, поставши поданици и немајући више пред собом великих циљева, препуштаху се нераду или раскошју, не шћаху се женити и не имајању деце. Како нису постојали стројеви, него се све радијо на руке, робови, којима се поверијавају да се својим рукама старају за сјај, раскош и уживање целога друштва, изморени погибају под одвећ тешким тетретом. После четири стотине година, изморено и опустело царство није више имало довољно људи ни енергије да сузбије Варваре. Њихов је први вал провалио брану и ушао, а за првим други, и тако даље кроз пет столећа. Зло што су га они починили, не да се описати. — Народи су се искоренили, споменици разрушили, поља опустошила и градови попалили. Занати, наука и лепе уметности осакатише се, понизише и заборавише. Посвуда се раширише и усталише страх, неукост и сировост. То су били дивљаци, као Хурони и Ирокези, који су од једном ударили свој логор усред света образованога и мисленога као наш. Замислите чопор пуштеног бикова између намештаја и завеса какве палаче, пајк иза првога чопора други, тако да остаци, које је оставио први, гину под конитима другога. Замислите да се сваки овај живински чопор, тек што се сместио у свом нереду, мора дигнути да роговима удари на нови чопор незаситних освајаја. Када је наложен, у X столећу,, и последњи чопор нашао себи легло, ни тада се људске прилике нису починаје поправљати. — Поглавице варвара, поставши феудални каштелани, тукли су се између себе, пљачкали становништво, палили жетве, робили трговце, те по вољи крали и злостав-

љали своје јадне подложнике. Џоља стајаху па угару и недостајаше хране. У XI столећу, од седамдесет година било их је четрдесет гладних. Ка-луђер Раул Глабер прича да је било дошло у обичај јести људско месо. Некога месара спалише живи, јер га је био изложио на свој месарски стол. Додајте да су се у општој нечистоти и невољи заборавила најобичнија правила хигијене и да су се куга, губа у друге понасти одомаћиле као на свом тлу. Свет бејаше допро до обичаја антропофага Нове Зеландије, до срамотне заглушљености Каледоније и Палуаније и срозао се на најниже дно људске клоаке, јер је успомена на прошлост по-горшавала садашњу невољу. Оне ретке главе које су још знале мислити и читати стари језик, нејасно су осећале неизмерност страшног пада и сву дубину љонора, у који је људски род, после хиљаду година, тонуо.

Ви погађајете осећаје који су се таквим, толико продуженим и жестоким стањем ствари, усадили у ондашње душе. У првом реду малодушност, одвратност спрам живота и црна сета. »Свет«, говори неки савремени писац није више друго него понор неваљаљства и развратности». Живот је наличио паклу који је дошао пре времена. Мноштво света се удаљавало из њега, и то не само сиромаси, слабићи и жене, већ и краљеви и друга суверена господи. За нежније и племенитије душе више је вредила једноличност и мир манастира. Када се приближавала година 1000, веровало се у пропаст света, и многи, под утиском страха и ужаса, поклонише своја добра црквама и самостанима. — С друге стране се, у исто време са страхом и мало-душношћу, рађала раздражена евалтација. Када су људи јако несрећни, они постају раздражљиви, као болесници и кажњеници. Њихова осетљивост

расте и постаје женски узбудљива. Њихово срце имаде хирова, жестина, потиснености, претераности и излева, које нису имали док су били здрави. Они излазе из оне средње мере осећаја, која једини може да подржава непрекидну и мужевиу делатност. Они сањаре, плачу, падају на колена, постају неспособни да достају сами себи, представљају себи безграницно миље, занос и нежност и хоће да одуше утањености и одушевљења своје раздражене, необуздане маште. Они су спремни волети. И доиста се тада страшном претераношћу развила страст, непозната озбиљном и мужевном Старом веку. Развила се витешка и мистична љубав. Мирна и разумна љубав, која води браку, подредила се заносној и неуредној љубави, која се виђа извал брака. Расправљало се о њезиним танчинама и створило њезину повељу на судовима којима су председале госпође. Дошло се до закључка да »љубав не може постојати међу супружизма« и да »Љубав љубави не може ништа одбити«.¹⁾ Жену се престало сматрати ствром од меса, сличном мушкицу. Од ње се направило божанство. Нашло се је да је човек и првећ награђен са правом да је обожава и служи. Јудска љубав се схватала као небески осећај, који води љубави божанској и меша се с њом. Песници претворише своје драге у натприродну крепост, коју су молили нека их води до у Божје царство и под његов свети шатор. — Није вам тешко погодити предности, које су такви осећаји пружали хришћанској вери. Mrзост живота и склоност екстази, редовна здвојност и безграницна потреба здвојности терапију, посве природно, људе научи која приказује земљу као долину суза, живот као кушњу, занос к Богу као врховну срећу и

1) André le chapelain.

љубав према Богу као прву дужност. Болна дрхтава осетљивост налази своју храну у безграницности ужаса и неизмерности наде, у сличаљу пламених бездана и вечнога пакла; у концепцији светлога раја и неизрецива миља. Уз такву потпору, хришћанство равна душама, надахњује уметности и употребљује уметнике за себе. »Свет«, вели неки савременик, »отреса се својих старих траља, да одене своје цркве белим хаљинама«. Тада се појављује готска архитектура.

Диже се нова зграда. Противно од религија Старога века, које су све биле локалне и припадале кастама или породицама, хришћанство је универзална вера, која се обраћа мноштву и позивање све људе спасу. Треба дајкље да зграда буде доста пространа и да даде места целом становништву среза или града: женама, деци, подложницима, занатлијама и сиромасима, исто као и племићима и господи. Мали храм, који је окружавао кип грчкога бога, и трем, пред којим се развијаше литија слободних грађана, не би више били довољни за ово мноштво. Њему требају огромне, простране, међусобно пресецане и подвостручене црквене лађе; безмерни сводови и оријашки ступови. Наралтаји радника, који кроз више столећа долазе у гомилама амо, да раде за спас своје душе, расећи ће читава брда пре но што доврше ту грађевину.

Људи који улазе у њу, имају тужну душу, а мисли су, које долазе трајити, болне. Они мисле на овај презира достојни, измучени и понором ограђени живот, на пакај и његове безграницне муке без мира и свршетка, на муку и издисање распетога Христа и на патње прогоњених, мученика светаца. Под утиском тих верских научања и тежином властитога страховања, они би се били слабо прилагодили једноставној ведрини и лепоти

светла, и за то не дадоше приступа јасној и здравој светлости. Нутрашњост зграде губи се у мралној и хладној сени; светло продире преображено кроз стакла, у крвавом гримизу, у сјају аметиста и топаза, у мистичним блесцима драгога камења и чудним осветлењима, која се чине да су пала из небеских отвора.

Тако пежна и раздражена машта не може се задовољити обичним формама; а сама форма по себи не достаје да је интересује. Треба да она буде симбол и ознака којега величјнога тајанства. — Зграда, са својим супротстављеним паћама, представља крст на којем је Христ умро; црквене руже са својим дијамантским листовима представљају Вечну Ружу којој су лишће све откупљене душе; а димензије свих црквених делова одговарају светим бројевима. Облици су пак са својим богатством, необичношћу, смелошћу, пешкошћу и огромношћу у сагласју са неумереношћу и зналичношћу нездраве маште верника. Таквим душама треба живих, многоструких, промењивих, крајних и настраших утисака. Оне одбијају ступ, хоризонталну и попреко постављену греду и лук, строгу нутарњу чврстошћу, уравнотежене пропорције и лепу нагост антикнога градитељства. Оне пимало не воле та сољидна бића, за која се чини да се рађају без муке и да трају без напора, која стижу до лепоте одмах у првом тренутку свога постапа и чијој темељитој вредности не треба ни додатака, ни украса.

Оне не одабиру за узор једноставну округлост аркаде, ни једноставну четворину, коју праве ступ и архитрав, него сложено јединство двеју кривулја, које се међусобно ломе, то јест огивали и облици. Оне теже к оријашком и покривају четворину миље простора гомилом камења, претварају колоне у грудно ступовље, уздижу галерије у ваздушни ви-

сине, узвисују сводове до неба и дижу у облаке звонике на звонике. Нежност облика гоне у претераност, заогрђу портале слојем малих кипова, обложу зидове голубима и змајским главама, испреплићу вијуготине прозорних довратница шарњим гримизом ружа, везу црквени хор као чипке, и застистиру гробнице, олтаре, зачельја и торњеве замршеношћу ситних колонета, сложених реса, лишћа и кипова. Рекло би се да те душе у исто време желе достигнути неизмерност у великом и неизмерност у малом и у исто доба пренеразити дух са свију страна, огромношћу масе и чудесним обиљем појединости. Очito је да су поставиле себи циљем постизавање ванреднога утиска, утиска задивљавања и изненађивања.

То постизавају у толикој мери да та архитектура постаје даљим развијањем све вишег парадоксална. У XIV и XV столећу, у најјајнијем времену готике, у Страсбургу, Милану, Нирнбергу и у Броцкој цркви, изгледа да се она одриче сваке чврстоће, да се сва препусти кићењу. Сада се назичкава обиљем звоника, постављених једних изнад других; а сада покрива сву своју спољашњост чипкама од садрених украса. Испробушни зидови су скоро сасвим заузети прозорима; ослонци фали; и без людупирача, окренутих према зидовима, зграда би се срушила; она се непрестано мрви и зидарске колоније што су се сместиле под њом, непрестано поправљају њезино непрестано рушење. Ово камено везиво, рађено од дана у дан, које се све више тањи, не држи се само по себи. Требало га је прилепити на чврсту жељезну арматуру, а твоже, које рђа, треба помоћ радничке руке, да подржи слабост ове лажне величанствености. Сјај нутарњих украса је тако сило замршен, првази су јазвили толико богатство своје трновите и кри-

будасте вегетације, а седала хора, епископски престо и ограда врве толиким луксусом фантастично сплетених и збрканих арабеска, да црква не наличи више споменику-згради, него златарском пакиту. То је шарени прозор, оријашка филиграна и празнички накит, издан као накит краљице и веренице. Накит нервозне и раздражене женске, стичан настраним обичајима истога столећа, чија нежна, али нездрава, поезија означује својом штетаношћу чудне осећаје, замућено надахнуће и жестоку, немоћну чекињу, својствену веку калуђера и витеза.

Ово градитељство, које је потрајало четири столећа, није се скучило на саму једну земљу, ни ограничило на саму једну врсту грађевина. Оно је прекрило сву Европу, од Шкотске до Сицилије; оно је градило све споменике, грађанске и верске, приватне и јавне; оно је обележило својим знаком, не само катедрале и капеле, него и тврђаве и палаче, одела и грађанске куће, намештаје и опреме. Оно својом универзалношћу представља израз и доказ велике моралне кризе, у исто време болесне и узвишене, која је кроз цели Средњи век запосила и репетила људски дух.

VII.

Људске установе, као и жива телеса, праве се и раствају властитом снагом. Опадање њихова здравља или наступ оздрављења је учинак њихове природе и положаја. Међу феудалним господарима, који су управљали и искоришћавали људство Средњег века, налазио се у свакој земљи један јачи, боље положен и већи политичар од осталих, да буде бранитељ јавнога мира. Подржаван општим пристанком, он је постепено слабио, окупљао, под-

вргавао или подредио себи све остале, увео редовиту послушну управу и, под именом краља, постао народни поглавица. Око XV столећа, баруни, који су му некада били равни, нису више друго него његови чиновници, а око XVII нису друго него његови дворјаници.

Измерите добро тежину ове речи. Дворјанин је човек са краљева двора, човек који имаде службу или част у палачи, који је први коморник, коњушар или велики ловац, и који под овим насловом прима плату и говори господару снисходљивим штовањем и понизним поздрављањем, како његова служба захтева. Али он није прости слуга као у источњачким монархијама. Шукундед његова ђукундеда бејаше равноправан друг и премац краљев. Под тим насловом, и он исти припада повлаштеној класи, племићком сталежу. За то он не служи владара из пукога интереса, него сматра својом чашћу да му буде одан. Владари пак са своје стране никада не заборављају да му исказују обзир. Луј XIV баџа штап кроз прозор, да не удари Lauzun-а, који се према њему беше заборавио. Дворјанин је по својим господарима чашћен и сматран човеком из њихова света. Он проводи с њима обитељски живот, плеши на њиховим плесовима, благује за њиховом трпезом, вози се у њиховој кочији, седа на њихов диван и припада њихову салону. — Тако настаје дворски живот, најпре у Италији и Шпанији, пак у Француској, и онда у Енглеској, Немачкој и Северној Европи. Своје средиште је имао у Француској и Луј XIV му је подао сав сјај.

Да попратимо учинке овога новога стања ствари на карактере и духове. Пошто је краљев салон први у земљи, у њему се купи најодабраније друштво. По том се за савршена човека, којем се највише диве и којега сви узимљу за узор, сматра велики

господин који је препуштен у владареву близину. Овај *grand seigneur* имаде великородушне осећаје. Он се сматра човеком више расе и уверен је да је племство скопчано са обvezама. Осетљив у погледу части као нико, он без тешкоће излаže свој живот због најмање увреде. Рачуна се да су под Лујем XIII погинуле четири хи*аде племића у двобоју. Презирати опасност је у племићевим очима прва дужност благородне душе. Овај отмени светски човек, који брижљиво пази на своје врпце и на своју власуљу, нуди се за војну у фландријском блату и код Нервиндена непомичан истраје десет сати под топовским танетима. Када Ликсанбур најављује да спрема битку, Версај се празни и сви шамирисани кицоши хрле у војску као на плес. Напокон наш *grand seigneur*, према остатцима старога феудалнога духа, сматра владара својим природним и законитим поглаваром. Он знаде да му је обвезан, као некада вазал суверену. У случају нужде, понудиће му свој иметак, крв и живот. Под Лујем XVI многи племићи су дошли да му се драговољно понуде и 10 аугуста погинуше за њу.

Али с друге стране, они су дворјани, то јест светски људи и по том савршено углађени. Пример им је давао сам краљ. Луј XIV је скидао шешир и пред коморкињом, а Сен Симонове Успомене спомињу онога војводу, који од силних лјоздрава није могао прећи версајску авлију него са шеширом у руци. Из једнаких разлога, дворјанин је искусан у мучним приликама, дипломат, господар самога себе, савршен у вештини да скреће и ублажује истину, да ласка другима и да их штеди, да се никада не замери и да се често свиди. — Све су те способности и осећаји дело аристократскога духа, пречишћенога светским понашањем. На том двору и у том столећу они су достигли свој врхунac, и када

МИ данданас желимо проматрати те биљке тако
фине мириса и заборављена облика, ми смо при-
сиљени да изађемо из својега једнакоправнога, су-
ровога и мешовитога друштва, да тим се дивимо у
лепо уређеном понументалном врту, у којем су
цвале.

Ви погађате да су такви људи морали и ужива-
ња одабирати према својем карактеру. Њихов укус
је, као њихова личност, отмен, јер су они отмени
не само по роду него и по осећању. Њихов укус је
беспрекоран, јер су они васпитани у вршењу и об-
државању пристојности. То је онај укус који је
утицао на све врсте уметности: на једноставно, уз-
вишено и строго сликарство Пусена и Лезиера, на
озбиљну, свечану и неприродну архитектуру Ман-
сара и Перола, и на Ле Нотрове монархичне, измес-
рене вртове. Ви ћете паћи његов печат на наме-
штају, пошњама и кућним декорацијама, на кочи-
јама, код Perelle-a, Sébastiena Leclerc-a, Rigaud-a,
Nanteuil-a и многих других. Версaj је са својим ску-
повима питомих богова, симетричним дворедима,
митолошким водоскоцима, пространим венитачким
басенима и изрезаним, окресаним стаблима, распо-
ређеним као архитектонска декорација, ремек-дело
те врсте. Зграде, цветњаке и све остало су подигли
људи, који су брижљиво нацели на пристојност и
на своје достојанство. Тај утицај је још више вид-
љив у књижевности. Никада се, ни у Француској,
ни у осталој Европи, вештина доброга писања није
терала тако далеко. Ви знате да су највећи фран-
цуски списатељи из ове епохе: Босије, Паскал, Лা-
фонтен, Молиер, Корнеј, Расин, Ларошфукб, Мадам
Де Севиње, Боалб, Лабријер и Бурдалу. Онда нису
добро писали само велики људи, него цели свет.
Courier је говорио да је ондашња коморкиња знала
у том погледу више него каква данашња акаде-

мија. Онда је добар стил лежао у ваздуху. Осећали су га, и не мислећи. Широ се друштвеним разговором и књигом. Двор бејаше учитељ тога стила, који је улазио у навике великога света. Људи који су се целом својом спољашњошћу повађали за отменошћу и беспрекорношћу, постизавали су је и у оној спољашности која се зове писање и говор. Између многих књижевних врста, трагедија се донинула ванредне савршености. У тој врсти, првој од свих, налази се најсјајнији пример сагласности која везе људе и дела, обичаје и уметности.

Најпре да видимо опћените црте трагедије. Оне су све удешене да угоде дворској господи и њиховом свету. Песник ублажује истину, која је по својој природи често сирова. Он не износи на позорницу уморства, прекрива гробоћу, избегава силовитост, ударце, убојства, вику, хропац и све што би вређало чула слушатеља, вичних салонској елеганцији и умерености. Из истих разлога, он искључује неред и не препушта се хировима маште као Шекспир. У својој правилној основи он никошто не даје места непредвиђеном случају романтичне поезије. Он комбинира призоре, разјашњује ћочетке, постепено јача интерес, приправља перипетије и унапред и издалека удесује расплете. Најцели дијалог он простире, као да простире сјајну једноличну помаз, учену версификацију, састављену од бираних речи и звучних рима. Потражимо ли на ондашњим гравирама ношње његова позоришта, наћи ћемо његове јунаке и књегиње са наборима хаљина, везовима, ципелицама, перјаницама, мачем и целом одећом, грчкој по имениу, али по укусу и облику француској, у којој су се краљ дофен и принцесе показивали, уз звукове виолона у дворским балетима,

Сва су ова позоришна лица дворски људи: краљеви и краљице, рођени краљевићи и краљевне, амбасадори, министри, заповедници гарда, млади племићи, поузданици и поузданице. Пријатељи и поузданици кнезова нису овде, као у старој грчкој трагедији, дадиље и домаћи робови, рођени у господаревој кући, него госпође из свите, први коњушници и племићи из предсобља, који врше какву службу у палачи, што се погађа по њиховој способности говора и ласкања, беспрекорном држању и по њиховим монархичним осећањима поданика и вазала. Њихови господари су, као и они, француска господа XVII столећа. Код Корнеја су одвећ поносити, јако удворни и хероични; а код Расина племенити, галантни према госпођама, одани својем имену и својој раси, кадри да својем достојанству жртвују своје најјаче интересе и најдраже љубави, и неспособни да себи допусте реч или кретњу које строга пристојност не допушта. Расинова Ифигенија, када је препуштају извршитељима жртве, не жали за животом девојачким плачем, као код Еврипидеса; него се сматра дужном да се без мрмљања покори свом оцу, краљу, и да умре без суза, јер је краљевна. Ахил, који код Хомера гази тело умирућега Хектора, и не осећа се још сит, него би као лав или вук хтео »јести сирово месо« побеђенога противника, код Расина је принц Де Кондё, завођљив, сјајан, услужан према госпођама и, наравно, жесток и нагао, али са суздрљивом жестином младога официра који знаде да и у највећој наглости не буде груб. Сва ова лица говоре савршеном уљудношћу, уз беспријекорно понашање које их никада не оставља. Прочитајте код Расина први састанак Орестеса и Пируса и целу улогу Акомата и Одисеја. Нигде се није видело толико говорничкога такта и спретности, ни тако наивних по-

хвала и ласкања, ни тако добрих увода, ни тако спремних одговора, ни тако вештога кићења, ни тако финога изнашања вальаних разлога. Најзанесенији и најдивљији љубавници Хиполитос, Британикус, Пирус, Орестес и Ксифарес, савршена су господа која, уз дубоке наклоне, сипљу мадригале. Ма колико да је жестока њихова страст, Хермиона, Андромаха, Роксана и Береница држе се најбољега друштвенога тона. Митридат, Федра и Аталија изричу и у смртном часу савршене реченице, јер се принцип мора достојно понети све до kraja и церемониозно умрети. Ово позориште би се могло назвати савршеним сликарством великога света. Оно представља, као готска архитектура, одсечени и до-вршени облик људскога духа. За то је постало универзално, као и она. Њега су са књижевношћу, укусом и обичајима који су га пратили, увели или подражавали на свим европским дворовима: у Енглеској после повратка Стуартоваца, у Шпанији после доласка Бурбона, па у Италији и Немачкој, и у Русији у XVIII столећу. Може се рећи да је Француска у том тренутку управљала васпитањем Европе. Она бејаше извор елеганције, чара, доброга стила, отмених мисли и лепога владања. Када је дивљи Москов, глупи Немац, укочени Енглез, или варвар и полуварвар севера остављао своју рапкију, лулу, крзно и свој феудални живот ловца и простака, он је у француским салонима и из француских књига учио како треба поздрављати, смешити се и разговарати.

VIII.

Ово сјајно друштво није се одржало. Његов развитак беше узрок његова распадања. Апсолутистична владавина постала је на kraju безобзирна

и тиранска. Краљ је давао најбоље службе и све милости господи свога двора, посетиоцима свога салона. То је изгледало неправедно грађанству и народу, који су се, услед својега великога обогаћења, наобразбе и пораста, осећали све јачи и незадовољнији. Они направише Француску Револуцију и, после десет година лемира, уведоше владу демократије и равноправности, под којом су сва звања свима приступна, обично после покуса и испита, по унапред одређеним прописима. Ратови Царства и заразност примера пренеше тај начин владе преко француских граница. Данданас се може са сигурношћу казати да је сва Европа, уз неке локалне разлике и привремена одгађања, привправна прихватити га. Ово ново друштвено уређење, спојено са обретом индустријских стројева и великим упитомљењем обичаја, променио је људске прилике, а по том и њихов карактер. Они су сада ослобођени од сваке самовоље и заштићени добром полицијом. Без обзира па нискост порекла, њима су отворене све каријере. Огромно помножење свих корисних ствари омогућује и најсиромашнијим неке удобности и угодности, за које пред два столећа нису знали ни богатији. С друге стране, суворост заповедања се ублажила у друштву, као и у породици. Отац је постао друг своје деце, као што је грађанин постао раван племићу. На свим видљивим странама људскога живота, смањила се текиња тлачења и невоља.

Али супротно је дејство тога да су таштина и лакомост развиле своја крила. Човек, уживајући благостање и видећи око себе срећу, навикнуо се је да сматра срећу и благостање стварима које му припадају. Што више постизава, он све више тражи. Његова потраживања прекорачила су његове тековине. Пошто су позитивне науке силно парасле,

распространила се је наобразба, и слободна мисао је препуштена свакој смелости. Одатле је дошло да се људи, пошто су напустили традиције које су управљале њиховим веровањем, сматрају способним да самом силом својега духа допру до виших истине. Они су довели у питање морал, веру, политику и све остало. Они су на папиће претражили све путове и ми, већ осамдесет година, присуствујемо чудном сударњу система и секата, што се изменjuју да нам прибаве нов догмат и пруже потпуну срећу.

Такво стање ствари рађа великим последицама у погледу мисли и духова. Надмоћна личност, човек који претеџе на позорници и према којем гледајуци исказују највише интереса и симпатије, јест честохлепно и тужно сањало: Рене,Faуст, Вертер и Манфред са незасићеним, неодређено немирним и неизлечиво несретним срцем. Он је несрећан из два разлога. — Пре свега, он је одвећ осетљив, одвећ пажљив на ситне невоље, одвећ потребан слатких и угодних утисака, одвећ навикнут на добростање. Он није прошао полуфеудално и полусељачко васпитање наших пређа. Он није био зlostављан по свом оцу, нишибан у заводу, ни држан у пемом респекту пред великом господом, ни заустављан кућном дисциплином у својем развоју. Он није морао, као у старо време, да се служи својим рукама и мачем, ни да се пење на коња, ни да слава на рђавим лежајима. У млаком ваздуху савременога благостања и удобних навика, он је постао нежан, нервозан, раздражљив и мање способан да се прилагоди начину живота, за који се непрестано хоће муке и напора. — С друге стране, он је скептик. У овој уздрманости вере и друштва, збрци доктрина и најављивању новости, прерани развој одвећ брзо образованога и себи препуштенога, младога духа,

гони га у пустоловине и случај, изван великога прохрченога пута којега су се његови оцеви по навици држали, под водством традиција и утицајем ауторитета. Пошто су уклоњене све препреке, које су важиле као душевне одбранбене ограде, он тражи кариеру на великом и неодређеном пољу, које се отвара пред њим. Његова здравља и таштина постале су надљудске и лете пут апсолутне истине и безмерне среће. Ни љубав, ни слава, ни наука, ни власт овога света не могу да га заједно са и неумереност његових жеља, раздражена недовољношћу успеха и ништавошћу уживања, оставља га утучена на властитим рушевинама, док му преоптерећена, изморена и немогућна малата не може представити други свет, за којим страстиво чезне, и оно не знам што, које он нема. Ово зло, које је пред четрдесетак година било у својј својој снази, звало се је болешћу столећа, и, под привидном хладношћом или суморном равнодушношћу позитивнога духа, оно постоји још и данданас.

Немам времена да вам изнесем небројене учинке таквога душевнога стања на сва уметничка дела. Распознаћете његове белеге у великом развитку филозофскога и лирскога невеселога песништва Енглеске, Француске и Немачке, у мењању и богаћењу језика, у проналажењу нових родова и нових карактера, у стилу и осећајима свих великих савремених списатеља, од Шатобријана до Балзака, од Гетеа до Хајнеа, од Купера до Бајрона, од Алфиерија до Леопардија. Аналогне симптоме ћете наћи у цртачким уметностима, ако промотрите њихов грозничави, немирни и мучно-археолошки стил, њихову потрагу за драматским ефектом, за психолошким изразом и локалном тачношћу; ако промотрите збрку која је испремешала школе и искуварила начин поступка; ако припазите на обиље талената,

који су, терани новим узбуђењима, отворили нове путове; и ако уочите дубоко осећање за природу и поља, од којега је настало самоникло и потпуно сликарство пејзажа. И гласба је од једног кренула изванредним смером развоја. Тај развој је један од истакнутих карактера наше епохе, и ја ћу покушати да вам прикажем везу која га спаја са модерним духом.

Та уметност је настала, како је и нужно, у двема земљама где се од природе пева, у Италији и Немачкој. Она је тинјала у Италији стогодина и по, од Палестрине до Перголеза, откривајући свој поступак, талапајући и тражећи своју снагу, као пре ње сликарство од Ђота до Масача. Онда се, на почетку XVIII столећа, са Скарлатијем, Марчелом и Хендлом, изненада и високо развила. То је особито важан час. Онда у Италији завршије сликарство, и скупа са политичком млитавошћу, и јаче од ње, цветају обичаји разблудне мекопутности. То је доба академија Сиђизбеја, Линдора и лепих, заљубљених, сентименталних госпа које уживају у опери и њезиним трилерима. Онда је озбиљној и тромој Немачкој, пошто је касније од других дошла до свести о самој себи, успело испољити величину и строгост својега верскога осећања, дубину науке и неодређену тугу својих нагона у црквеној глази Себастијана Баха, пре што је дошла до Клопистокове евангеличке енорије. У старом народу и у младом народу почиње царство и израз чувства. Између њих посредује, да споји два духа, полугерманска и полуиталијанска Аустрија и производи Хајдна, Глика и Моцарта. Гласба постаје козмополитска и универзална у очи онога великога душевнога потреса, званога Француска Револуција, као некада сликарство под павалом оне велике душевне обнове зване Ренесанса. Ништа чуднога нема у по-

јави ове нове уметности, јер она одговара појави новога генија, појави надмоћне личности, онога немирнога и жаркога болесника, којега сам покушао насликати. Тој души су говорили Бетови, Менделзон и Вебер. За њу данас кушају да пишу Мајербер, Берлио и Верди. Глазба се обраћа његовој претераној и протањеној осећајности, његовим неподређеним и безграницним тежњама. Она је сва створена за ту службу, коју ниједна друга уметност не испуњава тако добро као она; јер се она с једне стране састоји од више или мање удаљенога подражавања гласа, изравнога, природнога и потпунога израза страсти. Тај израз, делујући на нас телесном узбуђеношћу, одмах изазива и нашу нехотичну симпатију, тако да сва дрхтава нежност целога живчанога бића налази у њој своје узбуђење, одјек и употребу. — Пошто се она темељи и на односима звукова, који не подражавају никакав живи облик и који се, надасве у инструменталној глазби, чине сањаријама бестелесне душе, она је, боље од сваке друге уметности, подесна да изрази мисли што плове, сне без облика, жеље без циља и граница, болну и величанствену збрку замућенога срца, које тежи к свему, а не постизава ништа. — За то је она, са немиром, незадовољством и надама модерне демократије, прешла из своје рођене земље у сву Европу. И ви данас видите да у оној Француској, где је народна глазба била до сада ограничена на водвиљ и шансон, светина јури да слуша најзаплетеније симфоније.

IX.

Ово су, господо, велики примери и, по мојем мишљењу, довољни да се докаже закон који равна појавама и карактерима уметничких дела. Они га

не само установљују, него и тачно одређују. На почетку овога предавања рекао сам да је уметничко дело проузроковано целокупношћу, која представља опште стање духа и обичаја око њега. Сада можемо направити корак даље и тачно обележити све биочуге ланца, који веже првотни узрок са коначним учинком.

У разним случајевима, које смо испитали, ви сте одмах отпазили неки општи положај, то јест постојање неких опћенитих добара и зала: ројство или слобода; сиромаштво или богатство; известан облик друштва; извесна врста вере; слободни, ратнички и робовима снабдевени град у Грчкој; феудално тлачење, провале, хајдуштво и занесено хришћанство Средњега века; двор у XVII столећу; индустријску и учену демократију XIX; у кратко речено неку целокупност прилика, под којима се људи савијају и прилагођују.

Овај положај развија у њима одговарајуће потребе, разнојаке способности и посебне осећаје; на пример физичку делатност или склоност сањарењу, овде суровост а тамо питомост, један пут ратнички нагон, а други пут беседничку вештину, или жељу за уживањем и стотину других, бесконачно разноличних и сложених расположења. У Грчкој развија телесну савршеност и равнотежу способности, коју не ремети одвећ умни или одвећ ручни рад; у Средњем веку необузданост раздражене маште и женско-нежну осећајност; у XVII столећу углаженост великога света и достојанство аристократских салона; у савремено доба велико беснило амбиција и беду незаситних жеља.

Овај скуп осећаја, потреба и способности, када се потпуно и бучно испољи у истој души, ствара надмоћну личност, то јест образац који савре-

меници окружују својим дивљењем и симпатијом: У Грчкој младога нагога човека лепе расе, вештога у свим телесним вежбама; у Средњем веку занесенога калуђера и заљубљенога витеза; у XVII столећу савршенога дворјанина; а у нашим данима незаснитнога и тужнога Фауста или Вертера.

Пошто је ова личност најинтересантнија, најважнија и најистакнутија од свих, њу уметници износе пред јавност, сада усрсређену у једном лицу, ако је њихова уметност имитациона, као сликарство, вајарство, роман, епос и позориште; а сада распарчану у њезине елементе, ако њихова уметност изазивање емоције без стварања људских ликова, као архитектура и глазба. О целом њиховом раду може се dakле казати да сада ту личност приказује, а сада се њој обраћа. Они јој се обраћају у Бетовновим симфонијама и у ружкама катедрала, а приказују је у Мелеагросу и древним Ниодибима, у Расиновом Агамемнону и Ахилу. Цеља уметност зависи од ње, јер сва уметност не ради друго него да јој угоди, или да је изрази. Опште стање, које ствара одређење склоности и способности; надмоћна личност, створена превлашићу тих склоности и способности; звукови, облици, боје или речи, што чине ту личност видљивом, односно угађају склоностима или способностима, од којих је она састављена, то су четири члана серије. Први повлачи за собом други, други трећи, а трећи четврти, тако да најмања промена у једном изазивање одговарајућу промену у следећим, открива одговарајућу промену у пријашњим и омогућује да се чистим умовањем узлази или излази од једнога у други.¹⁾ У колико ја могу просудити, та формула

¹⁾ Овај закон може послужити у проучавању књижевности и разних уметности. Ради се о том да се са четвртога члана дође натраг првом и у ту сврху треба тачно следити ред серије.

не оставља ништа изван свога захвата. Ако се сада у те разне чланове уметну узгредни узроци, који приодлазе да измене последицу; ако се, за објашњење осећаја некога времена, испиту средине дода испит расе; ако се, за објашњење уметничких дела некога столећа, узме у обзир, сем превлађујућих склоности тога столећа, нарочити моменат уметности и нарочито осећање свакога уметника, онда ће се моћи да се из тога закона изведу не само велики преврати и општи облици људске имагинације, него и разлике народних школа и непрестане мене разних стилова, па чак и оригинална својства делâ свакога великога човека. Овако проведено објашњење биће потпуно, јер ће оно у исто време изнети заједничке црте, које чине школе, и посебне црте које карактеризирају појединце. Ми ћемо предузети овај посао у области талијанскога сликарства. Попут што је посао дуг и мучан, нужна ми је сва ваша позорност, да га пратите до краја.

X.

Али пре тога, господо, већ сада можемо да из наших истраживања повучемо практични и лични закључак. Видели сте да сваки положај производи неко душевно стање и, по том, неки скуп уметничких дела који му одговара. То је оно због чега сваки нови положај мора произвести ново душевно стање и, по том, скуп нових уметничких дела. За то напокон и средина, која је данданас на путу стварања, мора произвести своја дела, као и средине пре ње. То није једноставна претпоставка, основана на жељи и нади, већ последица правила, подупротога ауторитетом науке и сведочанством повести. Чим је неки закон установљен, он важи за сутра као за јучер, као што везе између ствари прате

ствари у будућности као у прошлости. Не смије се дакле рећи да се уметност данас истрошила. Истина је да су неке школе изумрле и да не могу више оживети. Истина је да неке уметности издишу и да им будућност, у коју улазимо, не обећаје храну какву требају. Али сама уметност, која представља способност опажања и изражавања надмоћнога својства ствари, трајна је исто толико колико и цивилизација, којој је она најбоље дело и прворођенче. Ми данданас нисмо дужни истраживати какви ће бити њезини облици и која ће од пет великих уметности створити калуп подесан будућим осећајима. Али имамо право утврдити да ће се нови облици појавити и да ће се калуп наћи, јер нам је доста отворити очи, да у људским приликама, а по том и у њихову духу, установимо тако дубоку, онгашту и бразу промену, какву ниједно столеће није видело. Она три разлога, који су дали облик модерном духу, настављају своју делатност све то већом успешношћу. Сваки од вас знаде да се открића позитивних наука сваким даном све више множе; да су геологија, органска хемија, пјовест, и читаве гране зоологије и физике савремени продукти; да је напредовање искуства неизмерно; да су примене нових открића бескрајне; да се у свим гранама рада, у саобраћају, превозу, просвети, занатима и индустријама, људска снага повећаје и да се од године у годину распрострањује преко свих граница очекивања. Сваки од вас знаде да се и политички строј побољшава у истом смислу као и друштва, која, поставши разумнија и више људска, пазе на унутрашњи мир, заштићују таленте и помажу слабе и сиромашне; у кратко речено, да човек са свих страна и у свим смеровима гаји своју интелигенцију и поплешава свој положај. Не може се дакле порећи да се људске прилике, обичаји и мисли преобразују.

нити уклонити се закључку да ова обнова ствари и душа мора повући за собом и обнову уметности. — Прво раздобље ове еволуције је изнело славну француску школу од године 1830. Преостаје нам да видимо друго. Ето каријере отворене вашој амбицији и раду. У тренутку, када ступате у њу, ви имате права да много очекујете од својега столећа и од себе самих, јер вам је овај наш дуги претрес доказао да је једини предуслов стварању лепих дела онај што га је већ означио велики Гете: »Испуњајте свој дух и своје срце, ма колико пространи били«, мислима и осећајима својега столећа, и уметинчко дело ће доћи.

Други део.

Сликарство и Ренесанса у Италији.

Господо,

Прошле године на почетку овога предавања, приказао сам вам ошти закон, по којем се у сваком времену производе уметничка дела, а то је тачна и нужна сагласност која се увек налази између некога дела и његове средине. Ове године, износећи повест сликарства у Италији, налазим се пред замашним примером, који ми дозвољава да пред вама применим и оверовим ово правило.

I. ГЛАВА.

Својства италијанскога сликарства.

Ради се о славној епохи, коју свет сложно сматра најлепшом епохом италијанских проналазака, и која, скупа са последњом четвртином XV столећа, обухвата првих тридесетак или четрдесетак година XVI. У овом уском кругу цветају савршени уметници: Леонардо да Винчи, Рафаело, Микел Анђело, Андреа дел Сарто, фра Бартоломео, Ђорђоне, Тицијано, Себастијано дел Пиомбо и Коређо. Тај круг је јасно омеђен. Прекорачите ли га пут овамо или пут онамо, наћи ћете пут овамо уметност недовршену, а пут онамо уметност искварену. Овамо јсчи стваринске, сухе или укочене потраживаче: Па-

ојло Учело, Антонио Палајоло, фра Филипо Лини, Доменико Гирландajo, Андреа Верокио, Мантења, Перуђино, Карпачо и Ђовани Белини. Онамо претеране следбенике, или неспособне обновитеље: Ђулио Романо, Роко, Приматично, Пармезано, Палма млади, Караджи и њихова школа. У почетку уметност ниче, а на крају вене. Процват је у средини између њих и траје од прилике педесет година. — Ако се у претходној епохи налази скоро савршени сликар Масачо, то је мислилац генијалних потеза, осамљени обретник који од једном види даље од својега времена, непризнати претеча, којега нису ни мало следили, чији гроб нема ни написа, који живи сиромашан и сам, и чија ће прерана величина бити схваћена тек стогодишње и по касније. Ако се у штоњој епохи налази расцветала и здрава школа, она је у Венецији, у повлашћеном граду, што га декаденција захватила касније но друге, и који постоји још дуго независан, толерантан и славан, пошто су освојења, тлачења и корупција у осталој Италији понизили душе и искварили духове. — Ви можете ову епоху лепе и савршене инвенције упоредити са облашћу где се гаји лоза на обронку брега. На врху грожђе није још добро, а на дну није више добро. На доњем земљишту тло је одвећ влажно, а на горњем ваздух је одвећ хладан. Такав је узрок и такво је правило. Ако имаде изнимака, оне су малене и могу се објаснити. Можда се и на доњем земљишту нађе који осамљени чокот изврсна сока, који ће, успркос средини, произвести неколико дивних гроздова. Али он ће остати сам и неће се расплодити, него ће се бројити у необичностима које гомила и бркање дејствујућих сила увек уплету у редовити ток закона. Можда се и на горњем земљишту нађе какав кут са савршеним трсома: али то значи кут, у којем нека нарочита

околност, својство тла, заклоница и вода са каквога извора пружају биљци храну или заштиту какву другде нема. Закон ће дакле остати нетакнут и закључиће се да постоји нека врста земљишта и температуре о коју је успех лозе везан. Исто тако остаје у пумој спаси закон који равна продукцијом савршенога сликарства; и ми можемо да истражујемо стаље духа и обичаја од којега то сликарство зависи.

Најпре треба да се дефинира то само сликарство, јер, називљуји га обичним изразом савршениога или класичнога, не обележујемо његова својства, него му само придајемо његов ред. Ако оно има свој ред и место, оно има и своја својства, то јест своју рођену област из којега не излази. Оно омаловажује или занемарује пејзаж. Велики живот мртвих ствари наћи ће своје сликаре тек у Фланрији. Италијански сликар узимље за предмет човека. Њему су дрвеће, поља и грађевине узгребности. Микел Анђело, неоспорени краљ целе школе, изјављује, како каже Вазари, да их треба оставити као забаву и одштету мањим талентима и да је прави предмет уметности људско тело. Ако се касније и италијански сликари баве пејзажима, то бива за последњих Млечана, осебито у време Карадисијево, када велико сликарство опада. Па и тада они га претварају у декорацију, у архитектонску вилу, у Армидан врт, у позориште пасторала и свечаности, у одличну одмерену пратњу митолошких удворности и господских уживања. Апстрактно дрвеће тога сликарства не припада никојој одређеној врсти; бруда се редају да угоде очима; храмови, рушевине и замци редају се у идеалиним цртама; природе губи своју рођену независност и својствене шагоне, да се подвргне човеку, да кити његове свечаности и да проширије његове дворе. Они још увек

препуштају Фламанцима подражавање истинскога живота и савременика у његовом обичном оделу, усред његових дневних навика, усред правога по-кућанства, на шетњи, на тржишту, за трпезом, у градској већници и у крчми, онаквога какав се види телесним очима, племића, грађанина и сељака са небројеним и истакнутим појединостима својега карактера, заната и положаја. Они занемарују појединости као просте. Што се њихова уметност више приближује крају, они све више избегавају буквалну тачност и позитивну сличност. Управо на почетку велике епохе они престају да умсчу портрете слике. Филипо Липи, Палајоло, Андреа ди Кастањо, Верокио, Ђовани Белини, Гирландajo, исти Масачо и сви пређашњи сликари испуњали су своје афреске савременим ликовима. Велики корак, који раставља коначну уметност од почетне, јест овај обрет савршених облика, који се откривају душевним очима и који се телесним очима не могу наћи. Тако омеђена област класичнога сликарства мора се још више ограничавати. Ако се на оној идеалној личности, коју оно узимље за средиште, разликује душа и тело, очигледно је да оно не даје прво место души. Оно није ни мистично, ни драматско, ни спиритуално. Његова намера није да представи људским очима свет бестелесности и узвишености, ни срећне и невине душе, ни теолошке или црквене дормате, што су после Ђота и Симона Мемија до Беата Анђелика заокупљале дивну и непотпуну уметност претходнога времена. Напустило је хришћанску и калуђерску периоду, да уђе у периоду светску и паганску. — Оно никошто неће да развије на платну какав жестоки или болни призор, кадар да изазове самилост и страх, као што ради Делакроа у Мучењу Лиешкога епископа, као Де-сајија у Смрти, или Битци Цимбра, као Ари Шефер

у Larmoyer-у. Његова намера није да изрази дубоке, крајње и замршене осећаје, као Делакроа у његовом Хамлету или Тасу. Оно ће тражити ниансиране или јаке ефекте тек у даљој епохи, када опадање буде видљиво, у заводљивим и сањарским Магдаленама, у замишљеним и пежним Богородицама, у трагичним и бурним мучењима светаца болоњске школе. Патетична уметност, која хоће да изненади и узбуни раздражену и болесну осећајност, одвратна је његовој равнотежи. Морални живот не заокупља га на трошак физичкога. Оно не представља себи человека као више биће којем су се органи изневерили. Само један сликар, прерани обретник свих данашњих мисли и знаменитости, Леонардо да Винчи, универзални и рафинирани гениј, осамљени и незаситни потраживалац, гони своје дивнације преко међа својега столећа и где када стиже до нашега. Али, за друге уметнике, а често и за самога њега, форма је циљ, а не средство. Она није никошто подређена физиономији, изразу, кретњама, положају и делатности. Њихово је дело сликарско, а не књижевно или песничко. »Важна је тачка пратчке уметности, вели Челини, добро израдити гола человека и голу жену«. Скоро сви они потичу из златарске или вајарске струке. Њихове руке су опипавале набреклост мишица, пратиле свијање црта и осетиле међусобно држање костију. Оно што они желе изнети пред очи, јест пре свега природно људско тело; здраво, делатно и енергично тело, снабдевено свим атлетским и анималним способностима; оно идеално људско тело, блиско грчком типу, тако добро уразмерено и уравнотежено у свим својим деловима, одабрано и ухваћено у тако срећном ставу, искљено и окружено другим, тако добро распоређеним телима, да целокупност прави хармонију и да читаво дело изазове представу о телесном свету.

палик на старијински Олимпи. Био то божански или херојски свет, нека је у сваком случају виши и савршен. — То је нарочити проналазак тих уметника. Други су боље изразили било живот сеоски, било збиљу истинскога живота, било трагедије и дубине људске душе, или су изнели какав морални наук, или какво историчко откриће, или филозофску концепцију. Код Beата Анђелика, Алберта Дирера, Рембрандта, Меџуа и Паула Петера, код Хотарта, Делакроа и Декана нађи ће се више поуке или педагогије или психологије, више интимнога и домаћега мира, јачих снове, величанственије метафизике или нутарњих узбуђења. Што се тиче напоменутих италијанских сликара, они су створили јединствену расу, расу великих племенитих телеса племенита живота, која дају неслуђивати поноситије, јаче, ведрије и делатније човечанство, човечанство бодљега кова не што је наше. Из ове расе, здружене са старијом јој сестром, жјерком грчких вајара, настали су у другим земљама, у Француској, Шпанији и Фландрији, они идеални ликови с којима човек учи природу каквим га је морала начинити и кањвим га није начинила.

II. ГЛАВА.

Основни услов.

Такво изгледа дело. Преостаје нам да, по нашој методи, упознамо средину.

Прегледајмо најпре расу људи која ју је створила. Ако су они у цртачким уметностима кренули тим путем, то се десило силом трајних народних настоја. Италијанова је стваралачка машта класична, то јест латинска, слична машти старијих Грка и Римљана. О томе пружају доказ не само дела ње-

гове Ренесансе, кипови, зграде и слике, него још више и његово средовечно градитељство и његова модерна глазба. У Средњем веку, готско градитељство, које се распостранило по целој Европи, продрло је у Италију касно, путем непотпуних имитација. Ако имају две, посве готске цркве, једна у Милану, а друга у манастиру Асликом, оне су дело градитеља туђинаца. — Наче и код германским освајачима, у времену најјаче хришћанске занесености, Италијани су градили у старинском стилу. Када су га обновили, они су задржали укус за чврсте облике, пуне видове, умерену орнаментацију и природну, јасну светлост. Њихове зграде, са својим изгледом снаге, весеља, ведрине и лаже елеганције, праве контраст величанственој замршености, начичканој златарији, болној узвишености и суморној или преображењој светlostи прекоатских катедрала. Исто тако и у наше дане, њихова легана глазба, јасно ритмована, угодна и онда када исказује трагичне осећаје, супротставља своје симетрије, заокружености, паденце и своју театралну, речиту, блештаљу, јасну, очеђену генијалност немачкој инструменталној глазби, величанственој, слободној и где када тако кеодрећеној и подесној да изрази најнежније снове, најинтимнија узбуђења и оно, не знам што, из озбиљне душе која у својим дивинацијама и самачким немирима назире неизмерност и »оно преко гроба«. Ако промотримо начин како Италијани и уопште латински народи разумевају љубав, морал и веру; ако испитамо њихову љубичевност, њихове обичаје и начин схватања живота, видећемо да кроз стотину дубоких црta избија слична врста имагинације. Њезине је посебна црта таленат и укус за распоред, а по том за правилност хармоничне и коректне форме. Она је мање гипка и мање оштра од германске имагинације. Она

се више држи спољашњости, него ли дубине и претпоставља интимном животу спољну декорацију. Она је више идолатричка и мање религијозна; више сликарска и мање филозофска; омеђенија и лепша. Она схвата боље човека него ли природу, боље човека друштвена него ли варварина. Њој је тешко да се, као немачка, подвргне подражавању и приказивању дивљаштва, суврости, настраности, неизгоде, нереда, провали спонтаних сила, небројених и неприопћивих појединости индивидуа, низких или безобличних створова и скривенога, неодређенога живота распрострањенога по свим редовима бивствовања. Она није универзално огледало. Њезине симпатије су ограничene. Али у свом царству, царству форме, она је суверена. Поред ње, дух других раса је грубијански и сувр. Једина је она открила и објавила природни ред мисли и представа. Од двију великих раса, у којима се најпотпуније развила, француској раси, више северњачкој, више прозаичној и више друштвеној, било је нарочитом задаћом распоређивање чистих мисли, то јест метода умовања и уметност конверзације; а италијанској, више јужњачкој, више уметничкој и способнијој за имагинацију, било је нарочитом и својственом задаћом распоређивање осетних формама, то јест музике и цртачких уметности. Овај урођени дар, видљив од свога постања, сталан кроз целу њезину повест и утиснут у све чести њезине мисли и делатности, јест оно што је, наишавши крајем XV столећа на повољне прилике, уродило читавом жетвом ремекдела. И доиста Италија је онда имала у исто време, или скоро у исто време, не само пет или шест великих, ванредно генијалних сликара, виших од свих што су се касније појавили, Леонарда да Винчи, Микел Анђела, Рафаела, Борђона, Тицијана, Веронеза и Коређа, већ и цели свет одличних

и савршених сликара, као што су Андреа дел Сарто, Содомо, фра Бартоломео, Понтормо, Албертинели, Росо, Ђулио Романо, Полидоро де Каравађо, Приматично, Себастијано дел Пиомбо, Палма стари, Бонифацио, Парис Бордсне, Тинторето, Луини и стотину других, мање познатих, васпитаних у истом укусу и поседнике истога стила, што праве читаву војску, којој су ови само вође. Надаље је постојао скоро једнак број виших вајара и архитеката, од којих је понеки старији, а већина су савременици: Гиберти, Донатело, Јакопо дела Кверча, Бачо Бандинели, Бамбаја, Лука дела Робиа, Бенвенуто Челини, Брунелески, Браманте, Антонио да Сан Гало, Паладио, Сансовино. Напокон се око ових уметничких, тако разноличних и плодних породица, налази мноштво стручовњака, заштитника, купаца и велике публике, које им је правило пратњу. Та публика беше састављена не само од племића и научењака, него и од грађана, занатлија, једноставних калуђера и људи из народа, тако да је велики и бирани укус те велике епохе био природан, спонтан и општи. Цели град је својом љубављу и разумевањем учествовао у делима, на која су мајстори стављали своја имена. Уметност Ренесанса се дакле не може сматрати последицом сретнога случаја, који је изненада изнисао неколико даровитијих глава на светску позорницу, ни ванредним добитком сликарских генија. Не може се порећи да је узрок овом лепом процвату у опћенитом расположењу духова и у чудној способности, распострањеној у свим народним слојевима. Пошто је ова способност била тренутачна, и уметност је била тренутачна. Та способност је почела пак и свршила у одређеним епохама. И уметност је почела, па свршила, у истим одређеним епохама. Та способност се развијала одређеним смером. Истим смером се развијала и

уметност. Та способност је као тело, којем је та уметност сена. Та сена прати њезин пород, раст, опадање и смрт. Та народна способност води и вуче уметност за собом и чини да се мења према њезиним менама. Уметност зависи од ње у свим својим деловима и у целом свом ходу. Та способност је донођан и нуждан предуслов уметности, због чега треба ту способност проучити у појединостима, да се та уметност схвати и објасни.

III. ГЛАВА.

Увредни услови.

Три услова су нужна да човек узмогне уживати и произвађати велико сликарство. Најпре треба да је наображен. Кукајни, заглупљени и погружени цели дан над својом земљом, простаци и ноглавице ратника - ловаца, прораждарљивци, пијанице и целу годину забављени јахањима и биткама, још су одвећ заглиђени у животнијски живот, да схвате отменост облика и хармонију боја. Слика је урес какве цркве или налаче. Да се та слика проматра са разумевањем и ужитком, треба да је гледалац на идола решен грубих брига, да му све мисли не буду упрањене и то како ће се негде најдесрати или нећуда упразити добар удаџац, да је изашао из примитивнога варварства и почињености и да, поврх вељбала мишица, удовољења ратничким нагонима и памирења телесних потреба, тежи за отменим или племенитим уживањима. Суров до онда, он постаје способан проматрати и размишљати. Пре је трошио и рушио, а сада улепшава и полако ужива. Пре је само живио, а сада уресује свој живот. Таква је она велика промена која се врши у Италији у XV столећу. Човек прелази из

феудалних обичаја к модерном духу. Овај велики прелаз врши се у Италији брже него и где другде.

Томе има више узрока. Први је да народ те земље поседује крајњу финесу и велику брзину духа. Цивилизација као да им је урођена, или је бар постигавају без икакве помоћи. Чак и код сељачкога, необразованога света је интелигенција жива и хитра. Упоредите ли с њим сељачки свет северне Француске, Немачке и Енглеске, разлика прелази у контраст. У Италији, хотелски послужитељ, сељак и факин с улице знаду разговарати, разумети и износити своје разлоге. Они имају своје назоре, познају свет и људе, и расправљају о политици. Они по нагону баратaju идејама као и речима, где када сјајно, увек лако и скоро увек добро. Надасве они имају природно и страствено осећање за лепо. Само се у тој земљи чује како прости свет узвикује пред каквом црквом или сликом: »O Dio, com'è bello!« (»Боже, како је лепо!«) Италијански језик има, да изрази то одуневљење срца и чула, дивни наглас, звучност и занос, којих се утисак не може постићи сувоћом истих речи францускога језика.

Ова, тако бистра раса је имала и ту корист да није била германизирана, то јест смрвљена и преображена провалом северњачких народа, у оној мери као остале европске земље. Варвари се нису ту усталили него привремено или на новршини. Визиготи, Франци, Херули и Остроготи, сви су је напустили, или су били брзо отерани. Ломбарди су остали, али њих је брзо пресвојила латинска просвета». У XII. столећу, велики стари летописац, Немци Фридриха Барбаросе мислили су да ће наћи у њима људе своје пасмине и зачудили су се када их видеше тако полатињене. Пошто напустише сировост дивљега варварства и, под утицајем неба и тла, прихватише нешто од римске

углађености и питомости, сачуваше елеганцију језика и учтивост старих обичаја, . повеши се, у уставу градова и управљању својих јавних послова за вештином старих Римљана». Све до XIII столећа у Италији се не престаје говорити латински; Свети Антонио Падуански проповеда латински; а народ, који жаргонира у настајућем италијанском говору, још увек разуме књижевни језик. Германска кора, што се прострла на народ, малена је или је па време пробита обновом латинске просвете. Италија је познавала само у преводима Шансон де жест и витешке, феудалне песме, које су врвеле по целој Европи. Мајо пре вам рекох да је готско градитељство продрло у њу касно и непотпуно. Од XI столећа, када Италијани опет граде, они граде у облицима, или барем у духу, латинске архитектуре. Преко установа, обичаја, језика и уметности почиње да се, у најтмастијој и најгорој ноћи Средњега века ослобађа или обнавља антична цивилизација на том тлу, куда су Варвари прошли и утонули као зимски снег.

За то, ако упоредите Италију са другим европским народима XV столећа, наћи ћете да је она много ученија, богатија, углађенија и способнија да реси свој живот, то јест да ужива и производи уметничка дела.

У овом часу Енглеска, изашавши из Стогодишњега рата, улази у онај страшни рат Двеју Ружа, у којем су се хладнокрвно клали и у којем су, после битке, убијали голоруку децу. До године 1550 она је земља простака, ловаца, закупника и војника. У градовима нутрашњега краљевства постојала су највише два три оџака; куће сеоских племића биле су покривене сламом, направљене од најпростије иловаче и осветљене само отворима са дрвеним решеткама. Средњи свет је спавао на ку-

кавним сламнатим лежајима» са добром округлом клајдом као узглављем. Јастуци као да су постојали само за породиље», а ни тргезни прибор не бејаше од коситра него од дрва. У Немачкој почиње окрутни и неизгладиви рат Хуситски; цар је без угледа; племићи су надути незнанице; све до Максимилијана влада право шаке, позивање на своју снагу и обичајно самовољно судовање. По доцнијим Лутеровим столним беседама у успоменама Ханса Швајпихена може се видети до када су онда допирали пијанчевање и суврвост племића и образованијих људи. Француска је у најстрашнијем времену своје повести: Земља је освојена и опустошена по Енглезима. Под Шарлом VII вукови су улазили у париска предграђа. После изгона Енглеза, разбојници и пустоловни четовође живе на рачун сељака, којега гуле и пљачкају по вољи. Један је од те господе - разбојника, Жил де Рес, дао повода бајци о модробраду. Све до краја столећа, племићи, цвет народа, остају прости и дивљи. Венецијански амбасадори кажу да француска господа имају криве и свијене ноге, јер да проводе свој живот на коњу. Средином XVI столећа Рабле говори о блатној грубости и непрестаној бестијалности готских обичаја. Гроф Балдасаре Кастиљоне писао је око године 1525: »Французи не признају друге врлине сем врлине у оружју. Све остало тако слабо уважају, да не само не цене науку и књижевност, него се од ње одуравају и свакога ко је изображен сматрају најгорим човеком. Њима се чини да је за којега год човека увреда, ако му се рече да је слег (учен човек)«.

У целој Европи још постоји феудални режим и људи, попут дивљих јаких животиња, мисле само како ће пити, јести, тући се и употребити своје мишце. Италија је наспрот скоро модерна земља.

Превладом Медичија, у Фиренси се устаљује мир. Владају грађани и владају мирно. Попут Медичија, својих главара, они се баве фабричким, трговачким и мењачким пословима, и зарађују новац, да га троше као духовити људи. Ратне бриге не стежу их више, као некада, својим тешким и трагичним обручем. Они воде рат преко плаћених кондотиера; а кондотиери, опрезни трговци, своде рат па кавалкаде. Ако се убијају, убијају се из непажње. Спомињу се битке, у којима гину тек три војника, а гдеака само један. Дипломатија надомешта силу. »Италијански владари, вели Мачиавели, држе да је кнегјева врлина знати ценити духовит одговор у списима, саставити лепо писмо, говорити живахно и отмено, плести варку, китити се драгоценим камењем и златом, спавати и јести сјајније од других, и купити око себе све врсте ужитака«. Они постају вештачи, књижевници и пријатељи учених разговора. За први пут се, после слома старе цивилизације, виђа друштво које даје прво место душевном ужитку. Истакнуте су личности овога времена хуманисте, страстивни обновитељи грчке и латинске лепе књиге: Пођо, Филолфо, Фигчио, Пико дела Мирандола, Халкондилас, Ермолао Барбаро, Лоренцо Вала и Полицијано. Они преконавају европске библиотеке, да открију и обелодане рукописе. Они их не само одгонетају и проучавају, него се и падањују с њима. Они постају духом и срцем људи Старог века и пишу латински малдане тако чисто као Цицеронови и Виргилови савременици. Стил постаје од једном изврстан и бирај, а дух од једном самосталан. Када се од Петrarкиних хексаметара и његових тешких, намештених епистола пређе на Полицијанове елегантне дистихе, или на Валину речиту прозу, онда се осећа скоро телесни ужитак. Прсти и ухо и нехоте скандирају непри-

сиљени ход песничких дактила и пространо одмотавање беседничких периода. Језик се оплеменио у исто време када је постао јасан, а ученост, прешавши из манастира у палаче, престаје бити стројем препирака, да се претвори у оруђе ужитка.

Ови учењаци не састављају неки мали разред непознатих људи, затворен у библиотекама и удаљен од милости јавности. Сасвим обратно, наслов хуманисте у овој спохи довољан је да на некога сврати позорност и добочинства кнезова. Војвода Лодовико Сфорца у Милану зове на своју универзитету Мерулу и Деметриоса Халкондиласа, и узимље за министра ученога Кека Симонету. Леонардо Аретино, Пођо и Макиавели постају наизменце секретари фиорентинске републике. Антонио Бекадели је секретар краља напуљскога. Папа Никола V је један од највећих заштитника италијанских списатеља. Један од ових списатеља шаље напуљском краљу стварински рукопис, а краљ му захваљује на дару као на великој милости. Козимо де Медичи је утемељио филозофску академију, а Лоренцо је обновио свечане платонске гозбе. Његов пријатељ Ландино саставља дијалоге међу особама, које, повукавши се у хлад Камалдолскога самостана, воде вишедневне расправе, да дознају који је од два живота више идеалан: активни или контемплативни. Пиеро, Лоренцов син, одређује расправљање о правом пријатељству у Санта Марија дел Фиоре и даје сребрни венац као награду победнику. Кнезови трговине и државне политике сабиру око себе филозофе, уметнике и научењаке: овде Пика дела Мирандола, Марсила Фичина и Полицијана, а тамо Леонарда Да Винчи, Мерулу и Помпониуса Летуса, да бираним и кићеним језиком разговарају с њима у каквој дворани, урешеној драгоценим киповима, пред најеним рукописима антикне мудrosti. Рас-

прављали су, без етикете и бриге на чији положај, онем помирљивом и издашном зналичношћу, која, проширујући и китећи науку, проширује затворене просторе схоластичких пренирака у свечаност мислилаца.

Никакво чудо што је народни језик, скоро напуштен после Петrarке, тада створио нову књижевност. Лоренцо де Медичи, први банкир и први званичник града, првак је нових италијанских пешника. Поред њега су Пулчи, Бојардо, Берни и, мало касније, Бембо, Макиавели и Ариосто коначни узори савршенога стила, озбиљнога песништва, фантастичне лакрдије, фине веселости, загрижљиве сатире и дубоке рефлексије. Иза њих, много приповедача, раскошника и шаљивција, Молца, Бибиена, па Аретину, Франко и Бандело, стичу својим досеткама, смицилицама и разузданошћу наклоност кнезова и удивљење јавности. Сонет је оруђе хвале или сатире, које пролази кроз свачије руке. И уметници га изменјују изменју себе. Челини прича да је првога дана, када је изложио свога Перзеса, било јавно прибијених двадесет сонета. У оно време није било праве и потпуне свечаности, ни добре теревенке, без песама. Једном је папа Ђео X даровао 500 дуката песнику Тебалдеу за епиграм, који му се свидео. У Риму су се тако дивили песнику Бернарду Аколти-у, да су, када је јавно читао, затварали дућане и долазили слушати га. Он је читao у великој дворани, уз светло буктиња, у присуству црквених великодостојника, окружених швајцарском гардом. Звали су га јединственим. Његови, јако извештачени стихови вреле су блештавим, рафинираним concetti-ма и књижевним украсима, налик оним глаzbеним фиоритурама које италијански певачи уплећу и у најтрагичније своје арије, и били

су тако добро разумевани да су изазивали одобравање са свих страна.

Ето dakле сладокусне и опште душевне културе, нове за Италију, која се у њој појављуја у исто време када и нова уметност. Приказаћу вам је по-таке, али не више општим речима, него у потпуној слици. Само подробније приказани случај може да даде тачне идеје. Имаде из онога времена књига, у којој су сликани савршени господин и савршена госпођа, два лица што су их људи онога времена могли поставити себи за узоре. Око ових идеалних ликова крећу се у разним размацима истински ликови. То је пред вашим очима салон године 1500, са његовим гостима, украсима, разговорима, плесовима, глазбом, духовитошћу и расправама. То је додуше пристојнији, више витешки и више одуховљени салон но што су одиста били салони Рима или Фиренце; али свеједно сликан са много истине и врло подесан да представи скуп образованих и виших особа и њихово оплемењено држање. Да се тај скуп види, доста је ирелистати »Дворјанина« од грофа Балдасара Кастиљоне.

Граф Кастиљоне стајаше у служби Гвиде Убалида, војводе Урбинскога, пак његова наследника, Франческа Марије дела Ровере. Ту књигу написао је у спомен разговора што их је слушао код својега првога господара. Поншто је Војвода Гвидо био болестан и узет од реуматизама, мали двор се састајао сваку вечер код његове жене, врло вредне и врло духовите војвоткиње Елизабете. Око ње и њезине главне пријатељице, госпође Емилије Пије, сабирали су се овакојаки одличници са свих страна Италије: сам Кастиљоне; чувени песник Бернардо Аколти д'Арецо; Бембо, доцнији папин секретар и кардинал; господин Отавијано Фрекозо, Ђулијано де Медичи и многи други. И папа Ђулијо II се задржао

ту неко време на проласку. Околности и место тих забава бејаху достојни таквих личности. Састајали су се у величанственој палачи, грађеној по војводином оцу, која је »по казивању многих« спадала у најлепше у Италији. Одаје беху сјајно урешене сребрним посудама, златним и свиленим завесама, старијским киповима и попрсјима од мрамора и меди, и сликаријама Пиера дела Франческа и Тованија Санти-ја, Рафаелова оца. Налазило се ту мноштво латинских, грчких и хебрејских књига, сабраних по свој Европи и покритих, из поштовања према њиховој садржини, уресима од злата и сребра. Двор бејаше један од најгалантнијих у Италији. Ту се знало само за свечаности, плесове, копљаничке борбе, турнире и разговоре. »Пријатни састанци и честито весеље ове куће«, вели Кастиљоне, »чињају од ње право село радости«. Редовито су, после вечере и плеса, играли неке шараде и настављали интимнијим забавама, у исто време озбиљним и веселим, у којима је суделовала и војводкиња. Није се знало ни за какав церемонијал; свак је узимао седало по вољи, постављао се до какве госпође и забава је текла без икаквих правила и усиљености. Ту се слободно могло дати маха оригиналности и измишљању. Једне вечери, на захтев неке госпође, Бернардо Аколти импровизира лепи сонет у част војводкиње. Онда војводкиња заповеди госпођи Маргарити и госпођи Костанци Фрегози да плешу. Омиљели глазбеник Барлета удеси своје глазбало и две госпе заплешу, наизменце кораком потежим и кораком хитријим. Крајем четвртога дана, пошто се заборавише целу ноћ у лепој забави, опазиле да се јавља дан.

Растворише прозоре на оној страни палаче с које се види високи врх брда Катари, и видеше да се са источне стране већ рађа лепа зора ружичних

шара. Све су звезде биле нестале, сем љупке Венерине веснице, која запрема међе дана и ноћи, као да је с ње долазио благи лахор, који је својом миљом свежином испуњао небо и почињао изазивати слатке песме милих птица у роморећим шумама суседних брежуљака».

Већ по овом одломку можете просудити колико је стил Кастиљопове књиге угодан, отмен и кићен. Бембо, једно од лица што у њој говоре, јест пајдотерији, најцицеронскији и најскладнији италијански прозаик. Такав је и тон других разговора. Ту све врви угљеношћу, ласкама женској лепоти, чарима и крепостима, и ласкама мушкијој ваљаности, духовитости и знању. Сви се међусобно штују и хоће да један другоме угоде, а то је велики закон учтивости и најнежнија драка доброга друштва; али уљудност не брали да буде и весеља. У име зачина било је кадикад и малих завада, друштвених чаркања, досетака, шала, анегдота и живахних, веселих причица. Једном су кушали разјаснити што је право удварање. На то је цека госпођа узела пријати како је к њој био дошао у посету неки господин старе моде, ратник, отупео сеоским животом, и почeo јој набрајати колико је непријатеља смакнуо. Да му причање буде до краја верно, он јој је са мачем у руци показивао како се праве ударци са врхом мача и оштрицом. Смешећи се, признаје да је била у страху и гледала на врата, јер је мислила да је хоће убити. По мноштву оваквих прта разабире се да разговори нису били површни; али свеједно нису били ни озбиљни. Види се да су кавалири упућени у грчку и латинску књижевност, повест и филозофију. И госпође суделују у тим разговорима, али се мало мрште и гледају да сврате разговор на ствари више људске. Оне не воле да се у разговорима одвише појављују Аристотел,

Платон и њихови страшни коментатори, ни теорије о топлинама и студени, о формама и супстанци. Онда би се разговор упутио лепим правцем господских до-менака и господи би се због њихових угодних и љубезних причања оправдила њихова ученост и мета-физика. Увек пак, колико год предмет био смион и колико год расправљање било живахно, они пазе на елеганцију и савршеност стила. Пазе на тачност и чистоћу израза, јер су туристе, како ће касније то исто бити отмени говорије Хотела Рамбује, савременици Вожелаа и оснивачи француске класичне књижевности. Али обрати њихове духовитости су више песнички као што је и њихов језик више музикалан. Својим богатим ритмом и звучним дочетцима, италијански језик даје лепоту и хармонију и најобичнијим стварима, и уоквирује племенином, пријатном декорацијом предмете који су већ по себи лепи. Ако се ради о сликању невеселих по-следица старости, италијански стил, као и италијанско небо, сипа златно светло и на рушевине и претвара тмасти призор у узвишену слику:

»У то време пада и вене у нашем срцу слатко цвеће радости, као што у јесен пада лишће са дрвећа. Место ведрих и јасних мисли, долази, попут мутна облака, туга праћена са хиљаду невоља. Онда је не само тело, него још више и дух болестан. Од свих прошлих уживања преостаје му само упорно сећање на оно драго и слатко време, у којем нам се чини, када се у мисли враћамо њему, да се небо, земља и све ствари радују с нама и да се пред нашим очима смеју, и да у нашој души, као у лепом и љупком врту, цвета слатко пролеће радости. За то, када у то хладно доба запада сунце наших дана и лишава нас наших радости, било би можда корисно, заједно с њима, изгубити памћење и пронаћи уметност која би нас учила заборављању.«

Предмет разговора никада не ружи сам разговор. На захтев војводкиње, сваки предузимље да објасни какво својство што човека чини савршеним кавалиром и женску беспрекорном дамом; и расправља се о најбољем начину васпитања и образовања душе и тела, да се употребе не само у грађанској друштву него и за уживање светскога живота. Уважите колико се отмености, такта и разноличнога знања онда тражило од добро васпитанога човека. Ми мислимо да смо добро цивилизовани, па ипак, после три стотине година васпитавања и просвећивања, могли бисмо ту још наћи добрих поука и примера:

»Хоћу да наш дворјанин имаде књижевно образовање преко просечне мере, барем у области тако зване лепе књижевности; да знаде не само латински језик, него и грчки, због множине и разноличности божанских списка у том језику... ; да позна песнике, беседнике и повесничаре, да буде вешт писању стиха и прозе, особито у нашем народном језику, јер ће, сем задовољства што ће га сам наћи, увек имати угодних речи у разговору са госпођама, које обично воле такве ствари.«

»Ја не бих био задовољан са нашим кавалиром, када он не би познавао и глазбу, те сем способности и највише да чита комад из књиге, да зна и свирати у разна глазбала... Сем разоноде и разбибриге, што је глазба свима пружа, она често служи да се удовољи госпођама, чија се мека и нежна срца лако испуњају њезином хармонијом и миљем. — Није баш нужно бити виртуоз, ни особито истакнути таленат. Душевне способности су створене за свет и не треба их прибављати из педантерије, него из љубазности према другима. Не треба их вршити да се постигне туђе дивљење, него да се другима пружи

ужитак. За то се не смије бити туђ ниједној угодној уметности.

»Има још нешто што сматрам врло важним и што наш кавалир не смије нипошто занемарити, а то је вештина рисања и познавање сликарства«. То је један од уреса вишега и углаженога живота. За то образовали дух мора волети и ту вештину, као што привољује свакој отмености. Али у овом, као и у свем другом, не треба претеривања. Права душевна способност и уметност, којој се све друге подређују, јест такт, »извесна опрезност, умовање, разборит избор и веће или мање познавање онога што у стварима расте или пада и што чини да их се врши у згодно време или у невреме. На пример, ако је наш кавалир уверен да су хвале које му се чине, истините, не треба да их отворено одобри, . . . него да их радије чедно одбије, показујући речима и делом да је његово стално звање војничко и да остале способности узимаје само као украс тога звања. Ако он плеше на месту пуном света, чини ми се да он мора чувати извесно достојанство, али ипак ублажено љупком милином кретња. Ако свира, нека игра у име разоноде и као присиљен . . . Колико год он добро знао свој посао, хоћу да он не ода напор и научу, који су увек нужни да се нешто добро зна. Нека се прави да не приписује велику важност оваквој ствари; али нека је изведе добро, да постигне туђе штовање. Не треба да се размеће вештином која пристаје само људима од заната. Он мора настојати да стече туђе штовање, а да се при том сам не заборавља, него да буде господар сама себе. Његово лице мора бити мирно, као лице Шпанчево. Нека буде чисто и уредно одевен; нека његов укус у том буде мужеван, а не женски; нека најрадије воли црну боју, као знак озбиљнијега и одмеренијега карактера. Не смије се занети весељем

или живањишћу, као ни сријбом или себичношћу. Нека избегава грубијаштине и ружне речи, због којих се госпође могу зацрвенити. Нека буде учтив, пун поиступљивости и пријазности према другима. Нека знаде угодно и весело причати, али пристојно. Најбоље правило које му се може дати, јест да се влада онако како ће се свидети савршеној дами. Овим духовитим обратом, портрет кавалира прелази у портрет даме; и фини потези, који су послужили изради прве слике, постају у другом портрету јон тани.

»Пошто нема двора на свету, ма како великога, који би имао своје уресе, сјај и весеље без женских; и пошто нема кавалира који би поседовао љубикост, чар, смелост и способност да буде сјајан витез без посећивања, љубави и милости дама, наш опис кавалира био би врло несавршен, када у њему не би учествовале и dame, да му даду нешто од оне грације којом оне ресе и усаврштују дворски живот.

»Вељу да дворска госпођа мора пре свега имати извесну љуにくу пријазност, да према сваком уме употребити пријатне, честите речи, како одговара времену, месту и каквоћи ссобе с којом говори. Она се мора држати мирно, чедно, честито и умерено у сваком свом чину; али мора показати и неку умну живањност, лишену сваке неспретности. Свemu тому мора приододати неку доброту, да је сматрају опрезном, стидљивом и милом, као и љубезном, разборитом и фином женом. За то се она мора држати у извесној мучној средини, као састављеној од супротности, и допрети до извесних граница, а да их не пређе.

»Ова госпођа dakле, да стече име поштене и крејосне жене, не мора се тако зграждати од мало напрежних друштава и речи, да се одмах повуче, јер би се могло лако мислiti да се прави тако строгом,

не би ли сакрила непито свога. У осталом, дивљи начин је увек одуран. — Исто тако, да се покаже слободном и љубезном, не треба да се служи не-пристојним речима, ни претераном фамилиарношћу, по чем би се могло мислiti да је онаква каква можда није. Али, када се пред њом говори онако како је речено, она треба да се мало зарумени и застиди«. Ако је окретна, знаће дати разговору пристојнији и отменији правац, јер њезино власпитање не заостаје много за мушкарачким. И она мора бити упућена у књижевност, гласбу, сликарство, добро плесање и угодни разговор. — Нека го спође на забавама споје пример са правилом; нека се њихов укус и духовитост испоље без претераности, и нека плешћу Бембову одушевљењу и његовим платонским теоријама о универзалној и чистој љубави. Ви ћете наћи да је онда у Италији било жена, које су, као Виторија Колона, Вероника Гамбара, Костанца д'Амалифи, Тулија Арагонска и војводкиња Ферарска, поред виших душевних способности, поседовале и вишу наобразбу. Ако се сада сетите оновремених портрета, који се налазе у Лувру: бледих, замишљених и у прно одевених Млечана; занесенога и непомичнога Младога Човека од Франчије: нејкне Ђоване Напуљске, лабуђега врата; Младога Човека, кипића, од Бронцина; свих тих интелигентних и мирних лица, свих тих богатих и беспрекорних одела, онда ћете можда моћи створити себи слику одабране отмености, богатих душевних способности и савршене културе тога друштва, које је, три столећа пре нашега, преметало идеје, уживало у елеганцији и држало се правила учтивости исто онако, а можда и боље, него ми.

IV. ГЛАВА.

Узгредни услови (наставак).

Ово нас доводи да истражимо другу црту те цивилизације и другога предуслова за велико сликарство. И у другим временима је душевна култура била тако фина, а да се сликарство није тако сјајно развило. Свет нашега времена, па пример, пошто је, поред знања XVI столећа, нагомилао три нова столећа искустава и открића, ученији је и богатији мислима више но икада, па ипак се не може рећи да цртачке уметности у савременој Европи производе онако лепа дела, као у Италији у времену Ренесанса. Дакле, да се објасне велика дела године 1500, није доста истакнути живу интелигенцију и потпуну културу Рафаелових савременика ; него треба и дефинирати ту врсту интелигенције и културе, упоредити Италију XVI столећа са ондашњом Европом, па тек онда је упоредити са Европом нашега времена.

Да видимо најпре Немачку, која је без сумње најученија земља данданашње Европе. Особито у северној Немачкој сви су писмени. Омладина поизувиши пет до шест година; не само омладина богатих и добро стојећих родитеља, него скоро из целога средњега грађанскога разреда, а доста и из сиромашних слојева, уз велику оскудицу и дуге невоље. Наука је у тако високој части, да гдекада прелази у афектацију и често у педантерију. Много младих људи, премда су здравих очију, носе очале, да изгледају ученији. У глави двацетгодишњега Немца не превлађује жеља да се истиче у друштву или у кавани, као у Француској, него воља да стече целовите погледе на човечанство, па свет, па натприродно, па природу и па много других ствари.

У кратко речено, превлађује воља да влада целом филозофијом. Нема земље у којој имаде тако великога уживања, уобичајенога занимања и тако прирођенога разумевања за високе апстрактне теорије. Немачка је домовина система и метафизике. Али ово преобиље вишега размишљања шкодило је цртачким уметностима. Немачки сликари се напрежу да на својем платну или афрескима изнесу хуманитарне или верске мисли. Они подређују мислима боју и облик; њихов рад је симболичан; они сликају на зидовима курс филозофије и повести. Пођете ли у Минхен, видећете да су највећи међу њима филозофи, заблудели у сликарство, способнији да говоре разуму него ли очима; њихово би оруђе имало бити перо а не кичица.

Сада да видимо Енглеску. У њој, човек из средњеграђанскога разреда уђе јако млад у какав дућан или биро. Сем десетсатнога дневнога рада, он ради и код куће, те напреже све своје душевне и телесне силе да заради новца. Ожењи се и добије много деце, због чега ради још више. Конкуренција је крута, клима оштра, а потребе су велике. Ни центимал, богаташ, племић, нема много више слободнога времена. И њега заокупљају и тиште озбиљне дужности. Политика заокупља пажњу целе јавности. Митинзи, одбори, клубови, журнали попут Таемса, који свакога јутра доносе читаву књигу на читање, бројке, статистике и тешка гомила несварљивих ствари, а поврх свега тога крупна верска питања, задужбине, предузећа, непрестане бриге око побољшања јавних и приватних прилика, питања о новцу, утицају и савести, и утилитарна или морална умовања, то је душевна храна у оној земљи. За то су сликарство и друге уметности, које говоре чулима, запостављене или по себи падају на нижак место. Свет нема времена да се бави с њима,

нега мисли на важније и хитније ствари, а уметностима привољује из моде и друштвених обзира. Оне су куриозитет и тек за аматере су предмет занимљивога проучавања. Нађе се који покровитељ да поклони средства за оснивање музеја, куповање оригиналних рисарија и дизање школа, онако као што би учинили за што друго, за ширење Еванђеља, за уздржавање находчади и лечење падавичара. И на други начин се ти покровитељи старају за јавно и друштвено добро. Они верују да гласба прави свет питомијум и ограничује пијанство недељом, те да цртачке уметности васпитавају добре раднике за луксузне тканине и наките. У тој земљи нема укуса. Осећај за лепе облике и лепе боје ту је гајени плод, егзотична наранча, муком и великим трошковима негована у топлом расаднику, а најчешће кисела или гњила. Савремени енглески сликари су радници са тачним и ограниченим талентом. Они ће израдити стог сена, набор хаљине, или врес, увредљивом сувоћом и педантеријом. Дуги напор и беспрекидна најљивост целе физичке и моралне машине пореметили су код њих равнотежу представа и осета. Они су постали неосетљиви за хармонију боја; они сипљу на своје платно читаве лонце папагајскога зеленила; праве дрвеће од цинка или лима, и сликају телеса црвенилом говеђе крви. Сем у студију физиономија и познавању моралних карактера, њихово је сликарство одвратно. У њиховим народним изложбама иностранци виде неугодан скуп и опору, јаку стрку боја, нескладну као маџа дерача.

Одговориће се да су то Немци и Енглези, озбиљни, протестанти и људи знања или послова, и да се барем у Паризу знађе што је укус и тражење ужитака. Истина је да је Париз у овом часу светски град, где се најрадије разговара, чита, суди о умет-

ности и откривају нијансе лепоте, и где странци налазе живот најугоднијим, најразноличнијим и највеселијим. Па ипак, француско сликарство, премда надилази сликарство осталих земаља, није, по признању самих Француза, равно италијанском сликарству из времена Ренесанса. У сваком случају, оно је друкчије: његови радови одају други дух и обраћају се другим духовима. Оно је вишег пејсажко, историчко или драматско, него ли сликарско. Ниже осећањем за лепо наго тело и лепу једноставност живота, оно се је кретало у свим смеровима, да прикаже истините призоре и тачне ношње далеких крајева и прошлих времена, трагична душевна узбуђења и изгледе пејзажа који запањују. Оно је постало супарником књижевности; проучило и искористило исту област, и обратило се једнакој незаситној зналичности, археолошком духу, потреби јаких емоција и рафинираној, болесној осетљивости. Оно се преокренуло, да говори грађанима измореним од послана, заробљеним непомичним животом, пуним сложених мисли, жељним новотарија, документата, сензација и сеоскога мира. Између XV и XIX столећа извршила се је голема промена; нутарњи намештај и размештај људске главе замрсио се је преко сваке мере. У Паризу и у Француској имаде превише напора, из два разлога. Пре свега, живот је постао скуп. Сила малих удобности данданас су неопходно нужне. И умереном самцу треба ћилима, завеса и дивана. Ако се жени, треба му још силесија трица, скупи и лепи намештај и безброј ситнарија које треба новцем купити. Пошто се не могу отимати на широком друму, ни запленити коме, као у XV столећу, треба их мучно зарадити. Дајле, највећи део живота троши се у живљавим напорима. Надаље, свак жели да напредује и да се нечега домогне. Пошто ми сачињавамо ве-

лику демократију, где се положаји и места дају нутром натецања, постизавају истрајношћу и задржавају вештином, сваки се од нас неодређено нада постати министар или милионер. То такмичење сили нас да подвострујујемо своје дужности, бриге и натецања.

С друге стране, овде нас има 1,600.000, што је много и одвише. Како је Париз град, где имаде највише изгледа напретку, сви који имају духа, амбиције и енергије, долазе овамо да се гурају рукама и ногама. На тај начин, земаљски главни град постаје опште саставалиште свих виших и особитих људи. Они приводе у заједницу своје обрете и истраживања; дају један другом подстрека, и преко позоришта и сваковрсних разговора и читања падну у пеко грозничаво стање. Човечји мозак у Паризу није у редовитом и здравом стању, него је превећ загријан, изморен преко мере и раздражен. То утиче и на његову делатност, било то сликарство, била књижевност, што им је каткада од користи, а много чешће па штету.

Тако шије било у Италији. Тамо се у тесном простору није стискао милион људи, него је било безброј вароши са педесет, сто или двесто хиљада душа без журбе данашњих амбиција, узнемирене зналичности, концетрираних патора и претеране људске делатности. Варош бејаше елита, а не, као код нас, гомила. Онда су и потребе конфора биле умерене, јер су људи били још чили и отпорни, путовали па коњима и сназазили се доста добро под отвореним небом. Велике палаче онога времена су сјајне, али не знам би ли данашњи маломештањин хтео у њима становати. Оне су без удобности и студене. Извајање столице, урешене лавским главама, или плесовима сатира, спадају у ремекдела уметности; али ви бисте напли да су одвећ тврде.

И најмањи данашњи стан, паче и стан вратара добре куће, снабдевен са свим што треба за ложење, више је лагодан него ли палача Леона X или Ђулија II. Њима нису требале све мале удобности, без којих ми данас не знамо бити; они су своје раскошје управљали на поседовање лепога, а не добротања; они су мислили на отмени распоред салона и ликове, а не на јефтино добављање дивана, заслона и кинеских предмета. Пошто су се виши положаји отварали само војничком срећом, или кнезовом милошћу, неколицини светлих хајдука, петорици шесторици виших разбојника и неколицини угодних мукташа, у ондашњем друштву није било онога такмичења, узнемирености као у мравињаку и оне беспрекидне огорчености, којом данданас сваки од нас хоће да престигне друге.

Све ово значи да се људски дух онда налазио у бољој равнотежи него ли у данашњој Европи и савременом Паризу. Бар гледе сликарства био је боље уравнотежен. Цртачке уметности не траже за своје напредовање необрађено земљиште, али не траже ни земљиште одвећ гојено. То земљиште је у феудалној Европи било опора и тврдо, а данас је измрвљено. Онда га цивилизација није била дољно изорала, а данас га је претерано искрижала безброяром бразда. Да се велики једноставни облици учврсте на платну руком каквога Тицијана или Рафаела, треба да се они природно роде у духу људи око себе; а да се они природно роде у људском духу, душевне представе не смију да буду загушене, ни осакаћене и дејама.

Дајте да се тренутно зауставим на овој, врло важној речи. Особина је крајње културе да све то више потискује представе у корист мисли. Услед беспрекидног напора васпитања, разговора, размишљања и науке, примитивна визија се изобли-

чује, расплада и расплињује, да уступи место голим идејама, добро разврстаним речима, некој врсти алгебре. Смер духа већ је кренуо правцем чистота резонирања. Ако се враћа претставама, он то ради с напором, наглим, болесним и жестоким скоком, у некој неуредној и штетној халуцинацији. Талко је данас душевно стање Француза. Није више природно да ми Французи будемо сликари. Наш мозак се испунио испремешаним, нијансираним, умноженим и укрштаним мислима. Све цивилизације, до маја и туба, цивилизације прошлости и садашњости, улиле су у ње све своје напловине и остатке. Изговорите, на пример, пред данашњим човеком реч стабло. Он ће знати да се то не односи на пса, ни овцу, ни на намештај, него ће у својој глави сметити тај знак у неку етикетирану и одевену преграду. То је оно што ми данас називљемо схватањем. Нале штиво и знање испунили су наш дух апстрактним знаковима и, пошто смо вични распоређивању, та навика нас редовито и логично води од једне ствари к другој. Ми тек фрагментарно назиремо шарене облике. Они не постоје у нама; они се неодређено нацртавају на платну наше душе, да сместа изгину. Ако нам успе задржати их и одредити их, то бива с вольом, после дуге вежбе и супротваспитања, које прави насиље над нашим обичним узгојем. Овај страшни напор доводи до патња и грозничавости. Наши највећи, књижевни или сликарски, колористе су претерани или поремећени визионери.¹⁾ Ренесански су уметници, напротив, ја-

¹⁾ Heinrich Heine, Victor Hugo, Shelley, Keats, Elisabeth Browning, Swinburne, Edgard Poe, Balzac, Delacroix, Decamps и многи други. У наше доба је било много лепих уметничких темперамената и скоро сви су трпели од свога васпитања и средине. Једини је Гете сачувао равнотежу, али он је то дуговао својој мудrosti, уредном животу и вечној владању са самим собом.

сновидци. На ову исту реч стабло, схваћену од духова још здравих и једноставних, они ће одмах угледати цело стабло са окружлом и помичном мно- жином сјајнога му лишћа, са црним угловима што их његове гране ришу на небеском модрилу, са ње- говим храпавим деблом, пуним дебелих жила, и ко- рењем заринутим у земљу против ветра и певре- мене. Њихова мисао, место да се сведе на ознаку и бројку, пружиће им живи и потпуни призор. Они ће остали код њега без муке и враћати му се без напора. Они ће изабрати оно што је битно и неће болном и тврдоглавом ситничавошћу интачити на појединостима. Они ће се насладијивати својим лепим представама, и неће их грчевито тргати и бацати на двор, као да бацају живи комад властитога же- вата. Они ришу од себе онако како коњ трчи и итица лети; у оно време су шарни облици природни говор духа. Када их гледаоци проматрају на каквом афре- ску или платну, они су их већ видели у себи и пре- познају их, јер они нису за њих нешто туђе што је вештачки изведено на позорницу археолошком комбинацијом, напором воље и школском конвен- ционалношћу. Они су им тако домаћи, да их уносе у свој приватни живот и јавне церемоније. Они се с њима окружују и претварају сликане слике у живе слике.

Погледајте само ношњу. Које ли разлике из- међу наших хлача, салонскога капута и жалобнога црнога одела и њихових дугих пространих хаљина, прслука од кадифе и свиле и огрлица од чипака, њихових бодежа и мачева, урешених арабескама, њихових златних везива, дијаманата и кала с пе- ром! Све се ово исказивање раскоши, којим се да- нас служе само женске, у оно време блештало на племићким одећама. — Не заборавите још слико- вите свечаности, . које су се давале по свим варо-.

шима, свечана улажења, маскерате и кавалкаде, у којима су уживали и народ и кнезови. — На пример, када је Галеацо Сфорца, војвода милански, године 1471 посетио Фиренцу, пратило га је 500 коњаника, 500 пешака, 50 слугу, одевених у свилу и кадифу, 2000 племића и пратиоца-послужитеља, 500 парова паса и безброј сокола. Овај излет га је запао 200.000 златних дуката. — Пиетро Риарио, кардинал Светога Сикста, троши 20.000 дуката за саму једну свечаност војводкињи од Фераре. Онда иде на пут кроз Италију са тако великим и сјајном пратњом, да се могло мислити да то путује папа, његов брат. — Лоренцо де Медичи у Фиренци замишља маскерату, која представља триумф Камилов. Мноштво кардинала долази да је виде. Лоренцо моли папу нека му пошаље слона, а папа му место слона, који није био слободан, шаље два леопарда и пантеру, те жали што га његово достојанство пречи да дође видети тако лепу свечаност. — Војводкиња Лукреција Борђа улази у Рим са двесто госпођа, сјајно одевених, свих на коњу и праћених свака једним племићем. — Присталост, ношење и сјај господе и кнезова посвуда изазивљују слику велике параде озбиљних глумаца. — Из самих хроника и успомена види се да Италијани управо хоће претворити живот у лепу свечаност. Све им се друге бриге чине обманама. Њима се ради о уживању, да уживају отмено и величанствено, да уживају духом, свим чулима и надасве очима. И одиста они немају другога послана. Они не познају наше политичке и хуманитарне бриге; они немају парламената, митинга, ни великих новина. Истакнутују људи или могућници онога времена немају да предводе гомилу што мудрује, ни да воде световања са јавним мишљењем, ни сухопарне јавне расправе, ни да се баве изра-

ћивањем статистика, ни да смишљају морална или социјална умовања. Италијом владају мали тирани, који су присвојили власт силом и чувају је онако како су је стекли. У својим слободним часовима, они наручују грађевине и слике. Богаташи и племићи мисле на забаве као и они, како ће стећи лепе прилежнице, поседовати лепе кипове, слике и хаљине, и како ће око кнеза поставити поузданите нека их обавесте, ако би их ко пријавио и желео им смрт.

Њих ни мало не тару, ни заокупљају религијозне идеје. Пријатељи Лоренца де Медичи, Александра VI., или Лодовика Мора, не мисле ни мало на посланства и предузећа за обраћање погана, ни на сабирања за подучавање и »морализирање« народа. Онда су у Италији били све друго него побожни. Лутер, који је био дошао у Рим, духом пуним скрупула и вере, саблазнио се је, и када се вратио, рекао је: »Италијани су најбездожнији људи. Они се подругују правој вери и исмејаву нас остале хришћане што верујемо у цело Свето Писмо... Када иду у цркву, они кажу: «Идимо да се прилагодимо народној грешци». — »Да морамо, кажу они, веровати у све божје речи, ми бисмо онда били најкупљавнији људи и не бисмо могли никада имати тренутак радости. Треба се правити да се верује и не веровати све«. — Италијански народ је по својој ћуди поганин, а изображенији људи су по свом власпитању неверници. »Италијани су, каже са ужасом Лутер, епикурејци или празноверци. Свет се вишне боји Светога Антонија и Светога Себастијана него ли Христа, због неовоља што их они шаљу. За то, када се жели да Италијани од некога места не направе нужник за малу потребу, онда се ту наслика Свети Антоније са пламеном стрелом. Тако они живу у највећем

и разноверју, а да не познају реч Божју, ни верују у вакре пути, ни у вечни живот, него се само боје земаљских невоља«. — Многи су филозофи потајни, или скоро отворени, противници објаве и бесмртности душе. Хришћанско аскетство и доктрина о мучењу самога себе одурни су свима њима. У песника, у Ариоста, Лудовичија Млечанина и Пулчија, могу се наћи најкешће навале на калуђере и најсмелије подвале против догмата. Пулчи, у некој шаљивој поеми, меће на чело свакога певања Hosanna, In principio, или који текст из Свете Мисе. Да објасни како душа може ући у тело, он је упоређује ушећереном куханом воћу које се замата у сасвим топлој круж. Шта бива с њом па другом свету? »Неки мисле да ће тамо наћи обилате воћњаке у цвату и изврсне кревете, и за то иду за петама калуђера. Али, драги пријатељу, чим будемо сашли у прну долину, нећемо више чути певати алелуја«.

Моралисте и проповедници тога времена, као Бруно и Савонарола, грме свом снагом против те путености и безверја. Савонарола је говорио Фиорентинцима, које је три четири године обраћао: »Ваш живот пролази у кревету, кундураријама, штетњама, оргијама и развратности«. Изузме ли се из тога све оно што треба одбити када крупним гласом говори који проповедник или моралиста, који тако поступа да га боље разумеју, ипак ће још увек остати доста. По биографијама ондашиње господе, по циничким или рафинираним забавама војводе фераарскога или миланскога, и по деликатном епикурејству и слободној развратности Медичија у Фиренци, види се докле се тражењем забава било дотерало. Медичи бејаху банкири, који су ипшто сиплом, а ипшто вештином, били постали први званици и прави владари града. Држали су око себе

песнике, сликаре, вајаре и научењаке, и давали у својим палачама сликати митолошке ловове и љубави. Што се тиче слика, најволели су нагости Дела и Полајола, и заоштравали велико отмено паганство поеном пожудне путености. За то су трпели хунцутарије својих сликара. Познато је да је фра Филипо Лили уграбио неку калуђерку. Када су њезини родитељи због тога дигли тужбу. Медичи су им смејали. Ако би фра Филипа, који је био одвећ страствен за своје љубазнице, затворили, да пре сврши посао код Медичија, он би направио уже од плахте и побегао кроз прозор, док Којимо де Медичи није одредио да га не затварају: »Нека му се остављају врата отворена. Даровити људи су небеска бића, а не теглеће животиње. Не треба их ни затварати, ни силити на рад«. — У Риму беше још горе. Нећу вам причати о забавама Александра VI. О њима треба читати дневник његова капелана Буркхарда. Онакве приапеје и баканалија могу се описати само у латинском језику. Лео X је човек од укуса, који воли лепу латинштину и умне епиграме, али за то он не избегава јаче насладе и слободно телесно уживање. Бембо, Молца, Аретино, Барабало, Кверно и сила других песника, музичара и мукташа око њега проводе слободан живот и пишу разуздане песме. Кардинал Бибиена даје представљати пред њим »Каландру«, комедију, коју се данас не би усудило даваги ниједно позориште. Леон X ужива да се на његовим теревенкама износе јела у облику мајмуна и гаврана. За дворскога лакријаша имаде калуђера - просјака Маријана, страшнога изелицу, »који од једном гута куханога или печенога голуба и може, како кажу, појести четрдесет јаја и двадесет пилића«. Папа ужива у крупном весељу и у фантастично - шаљивим измишљањима. Животињска сила и живахност није у

њега мања ио у других. Страствено воли да у чизмама и остругама иде у лов на јелене и дивље вепрове по дивљим брежуљцима Чивита-Бекие. Његове свечаности пису ни мало црквене, као ни његови обичаји. По следећем опису некога секретара ферарскога војводе, који је као учесник проматрао и описао један папин дан, просудите, по контрасту између његових уживања и наших, колико су се природни, слободни и јаки нагони смањили, колико се жива имагинација подвргла чистој интелигенцији и колика нас удаљеност дели од тих полунаганских, сладострасних, али сликовитих времена, у којима духовни живот није имао предност над телесним :

»У недељу на вечер присуствовао сам престави комедије. Монсињор Де Рангони¹⁾ увео ме је у Чибово²⁾ предсобље, где се налазио велики свештеник са својим младим и пречасним кардиналима. Његова Светост шеташе и пусташе да се уведу ови и они, чији му положај бејаше по ћуди. Чим се дотигао број, који је био одредио, пошло се у просторије одређене за комедију. Наша Светост беше се поставила код вратију и без буке, делећи благослов, дозвољаваше да се пусте они које је он хтео. У дворани беше на једној страни позорница, а на другој место на степенице, на којем је стајао престо великога свештеника. Он је, пошто уђоше световњаци, отишао па своје седало, дигнуто чет степеница пад тло, праћен од пречасне господе и од амбасадора, који се поставише око његова седала по својем рангу. Пошто су гледаоци ушли, једно две хиљаде њих, спустила се, уз свирање свирала, за-

¹⁾ Кардинал Ерколе Рангони.

²⁾ Кардинал Иночент, син Франческета Чибо и Магдалене Медичи, сестре Леона X.

веса. На њој је био насликан фра Маријано¹⁾ са више врагова који су се с њим шалили са свих страна завесе, усред које стајаше бреве: »Ето фра Маријанових мушица«. Изводила се глаизба и папа се кроз очале дивно позорници, која беше врло лепа и начињена Рафаеловом руком. И одиста ти видици и перспективе пружаху лепо изненадање оку, које су много хвалили. Његова Светост је проматрала и небо, које беше дивно приказано. Канделабри беху направљени од слова, а свако слово је држало пет буктиња са написом: »Leo X. Pont. Maximus«. — Весник се појавио на позорници, навео садржај и тако се шалио на рачун наслова комедије, »Suppositi«, да су се папа и присутници од срца смејали. Како дознајем, садржај је мало саблазнио Французе. Играло се добро. После свакога чина, био је глаизбени интервал са свиралама, гајдама, два рога, виолама, лутњама и малим оргулјама, које је папи поклонио с јетли монсињор срећне успомене. Чули се у исто време и флаута и неки глас који се много свидео. Био је и вокални концерат, који, по мојем мишљењу није успео тако добро као остали глаизбени комади. Последња међуигра беше »Мореска«, добра престава приче о Гортони, али без оне савршености играња коју видех у налачи Вашега Господства. Тако је свршила свечаност. Слушаоци почеле излазити тако брзо и у тако великому броју, да ме бацише преко једне клупице и скоро да не сломих ногу. Бонделмента је јако гурнуо неки Шпанац и док је он узвраћао Шпанију шакама, мени се дало лакше измакнути. Моја нога се налазила у великој

1) Брат Маријано Фети, доминикански лаик, наследник Браманта и предшасник Себастијана у Официју дел Пиомбо, скупа са Барабалом, Кверном и њима равним, један од највеселијих и најугоднијих духовна на двору Лава X., и у исто време заштитник и пријатељ уметника.

опасности, али сам нашао надокнаду у великом благослову и пријазном лицу, којим ме је Свети Отац милостиво најдао.

»Дан пре ове вечерње забаве била је коњска утрка. Видела се чета на малим шпанским коњима под водством Mgr-a Corner-а, одевена на разне мајурске начине. Онда је следила друга на шпанску, одевена у александрички атлас, са поставом од прелевајуће се свиле, са рукавицама и калпутом на струк до колена, под водством Серапике и уз пратњу неколицине дворских слугу. Ова чета се састојала од двадесет коња. Папа је сваком коњанику био поклонио четрдесет и шет дуката. Доиста то беше лепо одевена чета, са оружаним слугама и трубачима, одевеним у хаљине исте боје као свила. Стигавши на место, почеше трчати два по два према вратима палаче, где је папа стајао на прозору. Пошто обе чете довршише трку, Серапикина чета се повукла на другу страну места, а Корнерова према Светом Петру. Серапикина је навалила штаповима на Корнерову и обе се у међусобној навали измешале, што је било врло лепо видети и без опасности. Опазило се врло лепих коња и малих шпанских кобила. Сутрадан су дошли на ред борбе бикова. Присуствовао сам са г. М. Антоаном. Три су човека убијена, а од пет рањених коња два су угинула. Међу њима и мали шпански коњ Серапике, који га је бацио на земљу и довоје у велику опасност, јер је бик био дошао на њь. Да се није навалило копљима на бика, био би га убио. Говори се да је папа викнуо: »Јадни Серапика!« и да се много јадао. Чујем да се на вечер играла комедија некога калуђера... Пошто та комедија није пружила велико задовољство, папа, место да дозволи плес Мореске, дао је калуђера замотати у плахту и бацити у ваздух тако да се добро ударио трбухом о патос позорнице. Онда му је дао

стргати ћодвезице и чарапе, али врли калуђер је стао гристи зубима тројицу четворицу коњућара. Напокон га присилише да узјаше коња и дадоше му толико удараца рукама у гузицу, да су му, како дознадох, морали метнути много купица на њу. — Сада је у кревету и није му добро. Кажу да је папа урадио тако у знак примера другим калуђерима нека избију из главе мисао да износе у јавност своје калуђерштине. Ова »Мореска« га је добро насмејала. — Данас је била на реду утрка на прстене пред вратима палаче. Папа је гледао с прозора. Награде су већ биле уписане на вазама. Онда је дошла утрка бивола. Забавно је било гледати те просте животиње како ступају сада напред, сада назад. Њима треба доста времена, да стигну до циља, јер на сваки корак напред праве четири натраг; због чега тешко стижу циљу. Стигао је напокон онај који је највише стајао напред, и тако добио награду. Било их је десет и то је, вере ми, била славна шала. Онда одох Бембу. Направио сам посету Његојовој Светости, код које нађох Вауеих-скога епископа. Говорило се само о маскама и веселим стварима.

»Из Рима, данас, 8 марта MDXVIII, у четири сата у ноћи

Вашега Пресветлога Господства
слуга, А л ф о н з о Паулуцо«.

Ово су карневалске забаве двора, који је, како се чини, имао бити најозбиљнији и најпристојнији у Италији. На њему су се обдржавале и утрке »нагих људи«, као у данима древне Грчке, и приалеје, као у циркусима старога римскога царства. — Са маштом, тако живо управљеном на физичке призоре; са цивилизацијом, која поставља радост сврхом људскога живота; са тако потпуним ослобођењем од политичких брига, индустријскога метежа

и моралних брига, који вежу данађданашње духове уз позитивне интересе и апстрактне идеје, није никакво чудо што је једна раса, врло даровита за уметности и култивирана у великој мери, уживала, пронашла и довела до савршености уметност која представља видљиве форме. Ренесанса је јединствен час, посредница између Средњега века и века модернога, између недовољне просвете и просвете одвећ велике, између царства голих нагона и царства зрелих мисли. У том времену човек престаје бити груба, месождерска животиња, која знаде само вежбати своја уда, и није још чисти кабинетски или салонски дух, који не зна друго него вежбати своје умовање и језик. Он учествује у двема природама; он се бави јаким и дугим сањама, као варвар; он је пун општих танких зналичности, као цивилизиран човек. Као варвар, тражи чулну насладу; а, као цивилизиран човек, тражи нешто више од сирове насладе. Он имаје апетита, али и рафинација. Занима га спољашњост ствари, али тражи од њих да буду савршене. Лепи облици, које он проматра на делима својих великих уметника, нису друго него испољење неодређених ликова, којих је његова глава пуна, и испољење скривеним нагонима којих је пуно његово срде.

V. ГЛАВА.

Узгредни услови (наставак).

Преостаје да се испита зашто је овај сликарски таленат одабрао за главни предмет људско тело; којим су искуствима, навикама и страстима људи били приправљени да се занимају за мишице; зашто су се на овом великому подручју уметности њихове очи најрадије окренуле према здравим, ја-

ким и делатним ликовима, што их следећа времена нису знала наћи, или их копирала по пукој традицији.

За то ћу, пошто сам вам изнео стање духова, покушати да вам прикажем род карактера. — Под стањем духова разумева се врста, број и каквоћа идеја које се налазе у некој човечјој глави. Оне су па неки начин њезин намештај; али намештај главе, као и намештај палаче, може се мењати без велике муке. Могу се, а да се не дира у палачу, поставити друге завесе, други орнами, кипови и ћилими. Исто тако, а да се не дира у нутарње устројство душе, могу се поставити у њу друге мисли. За то је довољна промена прилика или васпитања. Према томе су, колико је човек неук или образован, пучанин или племениташ, различите и његове идеје. Има дакле у њему нешто важније од идеја, а то је окосница сама, то јест његов карактер; или другим речима, његови природни нагони, његове првобитне страсти, величина његове осећајности и степен његове енергије, снага и правца унутарњега му делокруга. Да вам прикажем овај дубоки устрој италијанских душа, изнећу прилике, навике и потребе, које су га створиле; и схватићете га боље по његовој повести него ли по његовој дефиницији.

Прва црта која се опажа у ондашњој Италији, јест оскудица дуготрајнога и сталнога мира, строге правде и надзорне полиције, попут оне на коју смо ми данас навикнути. Нама је нешто тешко представити себи ту претераност тескобе, нереда и силовитости, јер је прошло одвише времена, да се налазимо у посве опречним приликама. Ми имамо толико жандара и варошких стражара, да нам се чине пре на сметњу него ли на корист. Ќод наас, чим се на улици сабере петнаестак људи, да гледају пса што је сломио шалу, одмах бане неки бркати човек

и вели: »Господо, сакупљања су забрањена. Разиђите се«. То нам се чини претерано; ударамо у грђе и заборављамо да они бркati људи јамче и најбогатијем и најслабијем да о поноћи голорук штета по пустим улицама. Укинимо их у мисли, и представимо себи свет у којем је полиција немоћна или нехајна. Таквих крајева имаде у Аустралији и Америци, на пример у оним златним пределима, куда трагачи злата долазе у гомилама и живе према случају, а да не створише организовану државу. Ту, ако се ко боји или прими ударац или погрду, он такмаци или противнику сместа одговара из револвера. Овај одговори једнаком мером, а где када се умешају и суседи. Сваког тренутка треба бранити свој иметак или живот, пошто велика и изненадна опасност прети човеку са свих страна.

Такво је од прилике било године 1500 стање у Италији. Тамо се није ни знало за онај наш велики ред, који, усавршивши се кроз четири столећа, сматра својом најосновнијом дужношћу, да очува сваком не само иметак и живот, него и мир и сигурност. Италијански кнезови били су мали тирани, који су редовно били присвојили власт убојствима и тровањима, или бар насиљима и издајствима. Природно је да им је једина брига била како ће одржати ту власт. Што се тиче сигурности грађана, о њој нису водили бриге. — Појединци су се морали бранити сами и сами кројити правду. Када се имало посла са одвећ тврдоглавим дужником, или каквим безобразником на улици, када се некога држало штетним или непријатељским човеком, налазило се посве природним решити га се чим пре.

Примера имаде сва сила. Довољно је прелистати мемоаре из онога времена, да се види колико

се била уврежила та навика приватне силовитости и позивања на самога себе.

»20 септембра«, вели Стефано д'Инфесура, »настала је велика гунгула у граду Риму и сви трговци затворише своје дућане. Они који су се налазили на својим пољима, или у виноградима, брже боље се повратише кући и сви се, колико грађани толико странци, прихватише оружја, јер се тврдило за стално да је папа Иноцент III умро«.

Слабе друштвене везе су се ломиле; враћало се стање дивљаштва и свак се служио датим тренутком да се реши својих непријатеља. Насиља у редовитим временима, иако мање честа, бејаху свеједно крвава. Приватни ратови породице Ђолона и породице Орсини простирали су се око свега Рима. Ова господи су имала своје оружане људе и сазивала своје сеоске подложнике. Свака чета је пустишила непријатељево земљиште; а, када би се склопило примирје, оно би се брао прекинуло, и сваки поглавица би поручио пати да га је противник први напао.

»У самој вароши дешавало се много убојстава по дану и по ноћи. Једва би прошао који дан, а да не би ко погинуо... Трећега дана месеца септембра неки Салвадор је напао својега непријатеља, господина Бенажадута, с којим се међутим налазио у миру, уз јамчевину од 500 дуката«.

То значи да је сваки од њих био положио пет стотина дуката, уз губитак по онога који први прекрши примирје. Тако се обично јемчила задата вера, јер није било другога средства да се јавни мир малко очува. У Челинијевој књизи издатака налази се следећа белешка, написана његовом руком:

»Бележим да сам данас, 26 октобра 1556, ја, Бенвенуто Челини, изашао из тамнице и да сам са својим непријатељем склопио једногодишње примирје.

Сваки је од нас положио јемчевину од 350 шкуда». Али новчано јемство је слабо против силовите ћуди и дивљих обичаја. За то се Салвадор није могао уздржати, а да не нападне Бенакадута. »Погодио га је са два ударца мача и тако смртно ранио, да је умро«.

У оваквом случају посредовали би неплашљиви званичници, па би се умешао и народ, од прилике онако као данас у Калифорнији, када се врши Линшов закон. Када убојства у ново напученим местима постaju одвећ честа, угледне варошке особе и трговци, праћени људима добре воље, иду уапсити кривце и сместа их вешају. »Четврти дан је папа послao својега вице-камариера са чуварима реда и целим народом, да разрушe Салвадорову кућу. Они је разрушише и истога дана, четвртога септембра, обесише Јеронима, брата реченога Салвадора«, јер по свој прилици не ухватише самога Салвадора. У овим бурним пучким смртним осудама сваки одговара за своје.

Сличних примера имаде до педесет. Људи онога времена су вични насиљима. Не говорим само о нижем свету, него и о људима високога положаја и образованости, који су морали знати да се слађавају. Гвичардини приповеда како је Тривулцио, намесник францускога краља за миланску област, на тргу убио својом руком неке месаре, који су се »дрзовитошћу, прирођеном таکвим људима, опирали побирању неких плаћања од којих нису били опроштени«. — Ви сте данас навикнути да у уметницима гледате светске људе и мирне грађане, способне да у вечер носе црно одело и белу кратаву. По Челинијевим мемоарима наће да су они били ратоборни и приправни на убојства, као и војници-пустолови. Једном су Рафаелови ћаци закључили да убију сликара Роса, јер је Росо, опака

језичина, оговарао Рафаела. Росо је био толико мудар да оде из Рима, јер после таквих претња одлазак постајаше врло нуждан. Челини приповеда како је Вазари обичавао носити предуге нокте и како је једном, легнувши са својим научником Маном, »огребао њему ногу, мислећи да чеше сама себе, због чега је Мано свакако хтeo убити Вазарија«. — Повод је био незнатац; али у оном времену, човек је тако нагао, жесток и вичан давати ударце, да му крв одмах наваљује у очи и застире вид. Као што бик одмах удара својим роговима, тако он одмах удара својим бодежем.

У Риму и околици се дневно одигравају окрутни призори. Казне наличе онима из какве источњачке монархије. Прирачунајте овамо, ако можете, убојства лепога и духовитога Цезара Борџе, папинога сина и војводе Валентинскога, чији ћете портрет наћи у Риму у галерији Боргезе. То је човек од укуса, велики политичар, пријатељ свечаности и стмених разговора. Његов струк је затворен прслуком од прне кадифе; његове су руке савршене; он имаде миран изглед великога господина; али знаде да себи прибави штовање и решава своје послове властитом руком, било мачем, било бодежем.

»Друге недеље, вели Буркхард, папин камариере, неки маскирани човек у вароши говорио је увредљиво о војводи Валентинском. Војвода, доизнавши то, даде га ухватити. Одрезаше му руку и предњи део језика, који прибише уз мали прст одрезане руке«. Тим се хтeo дати застрашујући пример другима. Други пут, као шофери¹⁾ године 1799 »људи истога војводе разапеше два старца и осам старица и потпалише ватру испод њихових ногу, да их присиле признати где је украдени новац, а

¹⁾ Разбојници у времену Француске револуције. Оп. пр.

они не знајући или не хоћећи казати, издахнуше у мукама».

Једном је војвода дао довести у авлију двора људе осуђене на смрт и, одевен у најлешпој хаљини и уз велико присуство одабране чељади, сам их је гађао стрелама. »Он је, под папиним плаштем убио Перота, папина миљеника, због чега је папи навалила крв у лице. »У тој породици су се често међусобно смицали. Цезар је дао да се навали мачем на мужа његове сестре. Када је папа дао чувати рањеника, он рече: »Што није учињено о ручку, учиниће се о вечери«. Дне 17 аугуста, провали у собу, када је млади човек устајао, отправи на двор његову жену и сестру, и позвавши »три разбојника, даде задавити реченога младога човека«. Он је погубио и властитога брата, војводу Гандијскога, и дао башти његово трупло у Тибар. После много потрага, пронашао се рибар који се налазио на обали у тренутку атентата. На питање зашто није ништа казао градском гувернеру, одговорио је да »није напао за вредно, јер је у свом животу видео да се у неколико ноћи баца на исто место више од сто људи, а да нико није за то марио«.

Изгледа да су поовлаштени Борџе имали нарочит укус и способност за тровања и убијања; али у тим малим италијанским државама наћи ћете силу особа, кнезова и кнегиња, достојних таквих савременика. Кнез од Фаенце био је дао повода љубомори своје жене. Она је скрила четири разбојника под његов кревет, да навале на њу када пође на починак; али се он чврсто обранио од њих. Онда је она скочила с постельje, скинула бодеж са узглавља и убила мужа одостраг, због чега су је екскомуницирали. Њезин отац је молио Лоренца де Медичи, који је имао много утицаја код папе, нека посредује да је реше црквене казне, наводећи, између

осталих разлога, да »намерава прибавити јој другога мужа«. — У Милану су војводу Галеаца убили три млада човека који су радо читали Плутарха. Један од њих би убијен на чину и његово тело бачено свињама. Други, пре то што их растргоше на четворо, изјавише да су своје дело извели за то јер »војвода није само заводио жене, него и износио у јавност њихову срамоту«, и јер »није само убијао људе, него им спремао смрт у нарочито траженим мукама«. У Риму скоро да палу Леона X нису убили његови кардинали. Његов хирург, потпилаћен од њих, имао га је отровати при привијању фистуле (чира). Кардинал Петруччи, главни подстrekач, би смакнут. Уочи ли се још кућа Малатеста у Римини или кућа Д'Есте у Ферари, посвуда ће се наћи сличне наследне навике убојстава и тровања. Осврнете ли се најзад на град, који је изгледао нешто боље уређен, најтме на Фиренцу, чији је главвар Медичи интелигентан, либералан и поштен човек, нађете и тамо удараца исто тако дивљих као они који су мало пре описаны. На пример, Паци, љути што се сва власт налазила у рукама Медичија, склонише заверу са архијепископом пизанским, да смакну два Медичија, Булијана и Лоренца. И папа Сикст IV беше у ортаклуку. У ту сврху одабраше час мисе у Светој Репарати. Договорени знак бејаше подизање хостије. Један од завереника Бандини прободе бодежем Булијана де Медичи, на чије се мртво тело Франческо дей Паци бацјо толиком жестином да се је сам ранио у бедро, пак убио некога пријатеља Медичејске куће. Лоренца ранише, али он се ваљано држао. Он је имао времена да извуче мач, да омота плаши око руке и направи од њега штит. Сви се његови пријатељи скупише око њега, и тако га добро заштитише мачевима или телесима, да се је могао повући у сакристију. Међу-

тим тридесетак других завереника под архијепископовим водством беху провалили у градску већницу, да преузму власт. Али гувернер, наступивши свој положај, беше удесио врата тако, да се једном затворена, нису могла изнутра отворити, због чега се завереници нађопише као у мишоловци. Народ се наоружао и притрчао са свих страна. Ухватише архијепископа и у понтификалној ризи обесише га уз Франческа дес Пац, првога подстрекача завере. У својој јарости, умирући прелат се, онако обешен, примажну телу свога ортака и угризао га. »Једно дводесет људи породице Пац би у исто време исечено, и исто толико од архијепископове куће. Шездесет особа обесише о прозоре палаче«. Сликару Андрији де Кастанљо, такођер убојици, за којега се говорило да је убио пријатеља, с намером да му украде проналазак сликања на уље, би поверено да наслика то велико вешање, због чега га касније прозваше *Andreino degli Impiccati*.

Не бих никада свршио, када бих вам причао све историје онога времена које су пуне таквих црта. Међутим ето још једне, нарочито изабране, чије ће главно лице одмах избити на позорницу, и коју прича Мажиавели: »Оливерето ди Фермо, оставши сирочетом, васпљитао се код једнога од својих ујака, Бованија Фольјани«. Касније је код браће научио војнички занат. »По природи душевно развијен, здрав, телом и срцем јак, постао је за кратко време једним од првих у својој чети. Држећи да му је прениско остати помешан међу другима, одлучи да се помоћу неких грађана у Ферму дочепа вароши. Писа ујагу како је више година остао изван завичаја, како жели видети свој град и ујака и развидети малко свој иметак. Ако се толико труди, додаваше, то је све ради части. Нек суграђани виде да није узалуд утрошио време, доћи ће праћен са

стотину коњаника, својих пријатеља и слугу. Замоли нека их свет у Ферму часно дочека, што ће послужити на част не само њему Оливерету, него и ујаку Ђованију, који га је власнитао од малих ногу. Ђовани испуни му све те жеље, даде их часно дочекати по народу и уконачи их у својој кући... Оливерето се позабавио неколико дана око потреба за свој злочин, па приреди врло свечано мало славље, на које је позвао Ђованија и прве фермске грађане. На крају..., навевши разговор на озбиљније ствари, на величину папе Александра и његова сина и њихова предузећа, он се од једном дигне и рече да за разговор о таквим стварима треба скровитије место. Он оде у собу, у коју дођоше за њим Ђовани и сви остали. Чим седоше, провалише из тајних кутова те собе војници који убише Ђованија и све остале. После тога уморства, Оливерето узјаши коња, обиђе град, опколи главнога чиновника у градској већници и присили грађане да га од страха послушају и уведу у владу, којој се он постави на чело. Даде убити све нездовољнике који су му могли шкодити... и, за годину дана, поста страх и трепет својих суседа».

Таквих предузећа има много. Пун их је живот Цезара Борџе. Подвргнуће Ромање Светој Столици није друго него низ издаја и убојстава. — Такво је право феудално стање, у којем свак, препуштен сам себи, напада друге или се брани сам, и иде до на крај своје амбиције, опасности или осветљивости, не бојећи се умешавања власти, ни одмазде закона.

Али између Италије XV столећа и остale средовечне Европе постоји та велика разлика да су ондашњи Италијани били јако образовани. Видели сте мало пре многострuke доказе те одабране културе. Чудним контрастом, док је понашање постало отмено и укус протањен, карактери и срца оста-

доше дивљи. Ти људи су образовани, струковњаци, лепи говорције, учтиви и светски људи, а у исто време ратници, разбојници и убојице. По делима дивљаци, а по умовању цивилизирани људи, они су интелигентни вукови. Да вук може судити својем роду, вероватно је да би саставио убојни законик. То се десило у Италији. Филозофи подигоше на теорију праксу коју су гледали, да на крају поверију или говоре да, ако се жели онстојати или успети на овом свету, треба поступати злочиначки. Најдубљи је од ових теоретичара био Макиавели, велики човек, наче поштен човек, патриот и суперорни гениј, који је написао књигу, Влаадар, да оправда или барем одобри издајство и убојство. Или боље речено, он га не одобрава ни оправдава. Прешавши љутњу и оставивши по страни савест, он анализира и тумачи као научењак и познавалац људи. Он узимаје документе и тумачи их. Он шаље управницима Фиренце поучне и позитивне меморандуме, и пише мирним стилом, као да описује кирургичну операцију. Он даје свом извештају овакав наслов :

»Опис начина што га је војвода Валентински употребио да убије Вителоза Вителција, Оливерета ди Фермо, господина Пагола и војводу Гравину Орсињија.

»Узвищена господо ! Пошто Ваша Господства нису примила сва моја писма, у којима је био описан велики део Сингигальске афере, држим да је требам описати у појединостима, што ће вам мислим бити угодно услед каквоће ствари, која је у сваком погледу ретка и знаменита.«

Та господа су била потукла војводу, који се је нашао слабијим према њима. Он склопи мир, уз многа обећања и неке дарове, послужи се лепим речима, постаде њихов савезник и даде по њима

предложити световање за неки заједнички посао. Они су се бојали и дugo оклевали, али он им се тако умиљавао, тако је добро баратао с њиховим надама и понудама, држао се тако слатко и пријатељски, да они дођоше, додуше с четама, и пустише се одвести, под видом отменога гостопримства, у палачу где је војвода боравио у Синигаљи. Они уђоше на коњима, уз учтиве војводине поздраве, али »чим сиђоше с коња и уђоше с војводом у тајну неку собу двора, он их зароби. Војвода одмах узјаше коња и заповеди да се пљачкају Оливеретови и Орсенијеви људи; али његови војници, не задовољивши се тиме, почеше пљачкати Синигаљу. Да војвода није, убивши неколико њих, сузбио њихову државитост, они би били опљачкали целу варош.«

Мали су поступали разбојнички, као и велики, јер је оно време било неомеђено царство силе.

»Пошто се спустила ноћ и немир слегао, војвода одлучи смакнути Витеолоза и Оливерета. Даде им одвести на неко место и задавити. Вителозо је просио нека му се од папе измоли потпуни опрост грехова. Оливерето је плакао и бацао на Вителоза сву кривњу за кривице учинене војводи. Паголо и војвода Гравина беху остављени на животу, док војвода Цезаре није дознао да је папа ухватио кардинала Орсина, архијепископа Фиренце, и господина Јакопа ди Санта Кроче. На ту вест, беху и они удављени 18 јануара у тврђави дела Пиеве.«

Ово је опис; али Макиавели, не задовољивши се самим изнашањем чињеница, повлачи и закључке. Пише књигу, пола истиниту, пола измишљену, по примеру Ксенофонтова »Кируса«, Живот Каструча Кастракани, којега представља Италијанима као узор савршенога владара. Тај се Кастручо Кастракани, нахоче, двеста година раније, био учинио господарем Луке и Пизе, и постао доста

моћан да запрети Фиренци. Он је био извео »много дела, која својом добротом и врлином могу у велике послужити за пример«. »Био је оставио за собом срећну успомену и пријатељи су жалили за њим више но се жалило за којим год владаром којега год времена«. Ето једнога лепога дела тога вољенога јунака, који је завредио вечно удивљење:

Породица Пођо у Луки беше устала против њега. Стефано Пођо, »човек стар и мирљубив«, заустави бунтовнике и обећа им своје посредовање. »Они одложише оружје исто онако непромишљено како га се беху латили«. Кастручо се врати. »Стефано, држећи Кастручу обвезаним према себи, посети га и не замоли милост за себе, држећи да је не треба, него за остале чланове своје породице. Замоли га нека много опрости младости, старом пријатељству и обвезама које су везивале Кастручу с њиховом кућом. Кастручо пријазно одговори и рече му нека се нада добром, уверавајући да му је веће весеље што је узбуна смирене но што беше осећај непријатности када је дознао за њу. Овласти Стефана да их све доведе, велећи како хвали Богу што му је дао прилику показати се благ и племенит. На Стефанову и Кастручову реч сви дођоше, и сви беху заробљени, скупа са Стефаном, и сакнути«.

Други је Макиавелијев херој Цезаре Борџа, највећи разбојник и најсавршенији издајица свога столећа, човек савршен на свој начин, који је увек схватао мир онако као Хирони и Ирокези схватаху рат, то јест као стање у којем су дволичност, претварања, издајство и заседе право, дужност и јуначко дело. Он их је применивао на цели свет, паче и на своју породицу и своје поузданике. Једном, желећи утишати гласове о својој окрутности, даде ухватити свога намесника у Ромањи, Ремира д'Орко,

који му је био учинио велике услуге и којем је дугољао умирење целога краја. Сутрадан, грађани са задовољством и ужасом угледаше Ремира д'Орко на јавној плочати у два комада, са крвавим ножем до себе. Војвода разгласи да га је казнио због превелике строгости и стече глас добра господара, штићника народа и вршиоца правде. И Макиавели закључује:

»Свак знаде колико је похвално за владара да држи реч и да честито живи, а не лукавством. — Ипак се по догађајима нашега времена види да су велика дела извели они владари који су мало марили за задату веру, лукавством заварали свет и уништили оне који су се ослањали на њихову веру... Опрезни владар не може или не мора држати реч, када му је то на штету и када је нестало разлога због којих ју је дао. У осталом, ниједном кнезу није узмаљкало законитих разлога да обоји кршење задате речи; али нужно је обојити је добро и бити велик лукавац и претварало. Свет је пак тако простодушан и покоран нужди садашњости, да онај који превари, увек нађе некога који се пусти преварити.«.

Јасно је да овакви обичаји и начела врше велик утицај на карактере. — Ова посвемашња оскудица правде и полиције, ова слобода атентата и убојстава, ова дужност немилосрднога освећивања и страшења других у сврху властитога опстанка, и ово непрестано позивање на снагу и силу челичи људе. Човек се приеикне на крајње и изненадне одлуке. Он мора знати одмах убити, или дати убити.

Надаље, пошто он живи у непрестаној и крајњој опасности, он је пун велике тескобе и трагичних страсти. Не забавља се филгим откривањем нијанса властитих осећаја; он није зналично и мирно

критичан. Узбуђења која га испуњају, велика су и једноставна. Није на коцки комадић његова угледа или делић његова иметка, него се ради о целом животу његовом и његових. Са највеће висине он може да спадне на најниже, и да се, као Ремиро, Пођо, Гравина и Оливерето, пробуди под крвником ножем или ужетом. Живот је узбуђен, а вольја напета. Дуси су смели и могу да пусте себи маха.

Скупићу све ове прте, да вам изнесем не вишег апстракцију него делатну личност. Имамо човека, од којега поседујемо Успомене, писане његовом руком, стилом врло једноставним и по том више поучним, које, боље но икоја расправа, предочују начин осећања, мишљења и живљења његових савременика. Бенвенуто Челини може се сматрати као извадак и високо постављени рељеф жестоких страсти, хазарднога живљења, спонтаних и снажних генија и богатих и штетних способности, што су створише Ренесансу у Италији и које су, пустошеви друштво, произвеле разне уметности.

Оно што пре свега изнећајује у њему, јест нутарња душевна снага, енергични и смели карактер, крепка иницијатива, вичност изненадним одлукама и крајњим закључцима, велика способност дела и страдања, и у кратко речено, несавладљива снага неповређенога темперамента. Такво бејаше оно гордо звере, сасвим борбено и отпорно, што га отхранише дивљи обичаји Средњега века, а које су код нас омекопутили дуготрајност мира и уређена полиција. — Бенвенуто је имао шеснаест година, а његов брат Ђовани четрнаест. Једнога дана неки младић нападне Ђованија, и он га позове на двобој. Одеше на градска врата и побише се мачевима. Ђовани разоружа и рани својега противника. У то стизје рађеникова родбина, која удари на Ђованија мачевима и камењем, не преставши ни

онда када је рањен пао на земљу. Тада стиже и Бенвенуто. Покупи мал и навали на нападаче, укланјајући се камењу како је могао, и не пуштајући брата ни за стопу. Скоро да погину, када прођоше неки војници, који се задивљени његовом срчаношћу, поставише на његову страну и помогли му да се ослободи. Онда он узе брата на леђа и понесе га у очеву кућу. — Оваквих црта његове енергије наћи ће се до стотину. Чудо је што није двадесет пута погинуо. На улицама и друмовима, он је увек са мачем, аркебузом или бодежем у руци против личних непријатеља, разузданых војника, разбојника и свакојаких противника. Он се брани, а почесто и напада. Најчуднија је од ових црта његов бег из Сант' Анђелове тврђаве у коју су га били затворили због убиства. Спustio се са силне висине низ коноп, напраљен од плахта свога кревета; срео је стражу коју је преплазио изглед његове страшне одлучности и која се направила да га не види. Помоћу једне греде превалио је другу ограду, привезао своје последње уже и спустио се низа њ. Али уже беше прекратко и он паде, сломивши ногу поврх колена. Он омота ногу и, крварећи, довуче се до градских врата, која нађе затворена. Он ископа бодежем земљу испод ње и провуче се. Пси навалише на њ и он пробурази једном од њих трбух. Срете хамала и даде се одвести у кућу некога амбасадора, свога пријатеља. Сматрао се после папиног обећања спасеним; али на једном га опет уапсише и стрпаше у заражени затвор, где је било светла само два сата дневно. Крвник, ганут, пусти га за тај дан. Од онда се задовољише да га држе у затвору. Вода је капала, слама је трунула, а његове ране не зацеливалаху. Тако је проживео више месеци. Његова јака природа издржа до краја. Тело

и душа такова кова изгледају да су од порфира и гранита, а наше су од креде и потрте садре.

Богатство његових природних способности велико је као и снага телесне грађе. Ништа није пипкије и обилније од тих нових и здравих душа. — Примера је за то имао у својој породици. Његов отац беше архитект, добар цртач, страстив музичар, свирач виоле и певач за своју забаву; градио је оргуље од изврснога дрва, клавецине, виоле, лутње и харфе; вешто је радио у слоновој кости и градио стројеве; свирао је флауту међу свирачима Сињорије; знао је нешто латински и писао стихове. Људи тога времена су универзални. Не бројећи Леонарда да Винчи, Пику дела Мирандола, Лоренца де Медичи, Леон-Батисту Албертија и супериорније геније, у том времену се и пословни и дућански људи, калуђери и занатлије својим укусом и навикама дижу на степен знања и уживања, која се данданас чине нарочитом својином најизображенјијих људи и најнежнијих природе. И Челини спадаше у то коло. Он беше постао изврстан свирач флауте и рога против своје воље, јер се ужасавао од тих вежаба и подвргавао им се само оцу за вољу. За рана је постао изврстан цртач, златар, емаљист, вајар и левач. У исто време је постао инжињир, оружар и градитељ стројева и утврда. Топове је набијао, руковао и намештао боље него људи од замата. Када је Конетабл Де Бурбон опседао Рим, он је својим бомбардама направио покор у опсадитељевој војсци. Изврстан гађач из аркебузе, убио је својом руком Конетабла. Сам је себи правио оружје и прах, и гађао зрином птицу на двеста корака даљине. Његов гениј је проналазио толико нових ствари, да је у свим уметностима и занатима проналазио посебне поступке, које није износио у јавност и који су »изазивали свачије удивљење«. То

је доба великих проналазака и обрета. Све је у њем спонтано; ништа се не ради по рутини; духови су тако плодни да се не могу дотакнути какве ствари, а да је не оплоде.

Када је човечја природа такојако и богато надарена и плодна, када способности делују толиким заносом и тачношћу, када је делатност тако беспрекидна и величанствена, онда се редовити душевни тон састоји од преобиља радости и снажнога полета и весеља. Челини, на пример, после трагичних и страшних доживљаја, иде на пут; и, целим путем, вели он »ја сам само певао и смијао се«. Ово изненадно придишање душе виђа се у Италији често, особито у том времену када су душе још једноставне. »Моја сестра Липерата«, вели Челини, »попшто је скупа са мном малко плакала за оцем, сестром, мужем и малим дететом, које је била изгубила, стаде да припремља вечеру. Кроз цело вече није се више говорило о мртвима, него о хиљаду веселих лудорија. И наша вечера је врло угодно протекла«. Насртаји, навале на дућане, штете од убојства и тровања, усред којих је живио у Риму, непрестано се изменjuју теревенкама, маскератама, шаљивим проналасцима и љубавима, тако слободним, сировим и лишеним сваке пежности и тајне, да сличе великим венецијанским и фиорентинским нагостима из сликара тога времена. Можете их прочитати у Челинијевим Успоменама. То су одвећ голе ствари, а да се јавно казују; али оне су само голе. Оне нису искварене писком масном шалом, или рафинираном бесрамношћу. Човек се препушта великим смеху и слободном уживању, онако како вода тече низбрдицом. Здравље душе и неповређених младих чула и бујни животински занос испољују се у његовој пожуди, као и у његовим чинима и његовој делатности.

Таква морална и физична грађа, посве природно, рађа живу имагинацију, коју сам вам мало пре описао. Човек такве грађе не види предмете у фрагментима и помоћу речи, како ми чинимо, него укупно и помоћу представа. Његове идеје нису откинуте, разврстане и утврђене у апстрактним формулама, као наше. Оне избијају читаве, обојене и живе. Ми умујемо, а он в и д и. — За то је он често визијонар. Те главе, тако пуне сликарских представа, увек су у врењу и олујини. Бенвенуто Челини верује у неке ствари као дете и празноверан је као пучанин. »Неки Пиерино, који је грдио њега и његову породицу, рече у свом бесу: »Ако није истина ово што говорим, нека се моја кућа сруши на ме!« Мало времена касније, његова кућа се одиста срушила, при чем је сломио ногу. Бенвенуто је сматрао овај догађај као дело Провидности, која хтеде казнити Пиерина за његове лажи. Врло озбиљно прича како се у Риму упознао са неким чаробњаком, који га је одвео у Колосеј, и бацио неки прах на жеравице, после чега се сав простор чинио испуњен ѡаволима. Тога дана је сигурно имао халуцинацију. У тамници он не подлеже ранама и зараженом ваздуху. Његова глава вре; он се обраћа Богу и води дуге разговоре са својим алђелом чуваром. Жели да опет види сунце, било у сну, било у збиљи. — Једном се нађе пред величанственим сунцем, из којега изађе Христ, па Богородица. Они му направише знакове милости и он виде небеса са целим божјим збором. — Ово су маштаније које су честе у Италији. После развратнога и бурнога живота, а неретко и на врхунцу својих порока, човек се од једном преокрене. »Војвода од Фераре, захваћен тешком болешћу, од које није могао мокрти четрдесет осам сати, обратио се Богу и одредио да се исплате све дослевене плаће«. Ерколе Д'Есте певао је,

после пијаче, мису са својом четом француских музичара. Он је двесто осамдесеторици својих сужњева дао извадити око или одсечи руку, а на велики четвртак прао је сиромасима ноге. Папа Александар Борџа, када је дознао да му је син убијен, лупао се у прса и пред збором кардинала исповедио своје злочине. Машта, место да ради у смрту насладе, ради у правцу страху и, по сличном механизму, њихов дух се испуња религијозним представама, које су исто тако живе као и њихове путене представе.

Из овога заноса и грозничавости разума, из ових унутрашњих стрепња, путем којих апсорбијуће и заслепљујуће преставе потресују сву душу и телесни устрој, настаје нарочита врста делатности, прирођена људима онога времена. То је она жестока и неодољива делатност, која равно и смешта прелази у крајност, то јест борби, убиству и крви. У Бенвенутову животу имаде до стог примера таквих наглих жестина и усудних догађаја. Имао је кавгу са два златара такмаци, који га почеше износити на зао глас:

»Али, како ја не знам што је страх, њихове претње нису ме узнемиравале... Док сам ја говорио, неки њихов рођак, именом Герардо Гвасконти, можда наговорен од њих, употребио је тренутак када је пролазио циглама натоварени магарац, и гурнуо га таквом силом на мене, да ме је јако заболело. Ја се одмах окренух и, видевши да се смеје, ударих га шаком у слепо око тако грубо и јако, да се онесвестио и пао као мртав. — »Ето«, викнух његовим рођацима, »овако се поступа са кукањним бекријама ваше врсте!« — Пошто су се они спремали да навале на ме, јер их је било доста, гнев ме понесе, извукох мали нож и рекох им: »Ако који од вас изађе из дућана, нек други потрчи по испо-

ведника, јер лекар неће овде имати посла«. Ове речи их патераше у такав страх, да се ниједан од њих није усудио макнути се у помоћ рођаку».

Позван пред суд осморице, правосудно звање у Фиренци, би осуђен на глобу од четири мере брашна.

»Разјарен и бесан, љут као гуја, прихватих се очајне одлуке... Причекав да Осморица оду на ручак, осталох сам, и опазивши да ме ниједан пандур не види, изађох из палаче, потрчах у свој дућан и наоружах се бодежем. Онда полетих кући својих противника и затекох их за трпезом. Млади Герардо, први узрочник кавге, одмах насрну на ме. Ударих га у прса бодежем. Бодеж проби скроз на скроз његов прслук, јаку и кошуљу, али без икакве озледе на кожи. Услед лагоће којом је моје оружје пролазило и пуцања халјине, мислио сам да сам тешко ранио свога непријатеља, који је од страха пао на тле. »Кукавице! викинух, данас ћу вас све појсмицати!« Отац, мајка и сестре, мислећи да је дошао дан последњега суда, башиће се на колена, молећи милост. Видећи да се они не усуђују бранити се и да је Герардо лежао на тлу као леш, сматрах за нечасно дирати их, и, увек бесан, полетих низ басамаке. На улици нађох остале чланове породице, која их је бројила најмање дванаестак. Један је држао гвоздену лопату, други гвоздену цев, једни чекиће или наковње, а други штапове. Насрнух међу њих као бик, јединим ударом оборих четворицу, па их гањах, ударајући бодежком десно и лево.

Бенвенутов гест и ударац следе одмах за мишљу, као експозија за варнициом. Прејака унутрашња узбуна искључује размишљање, страх, осећај праведности и цело оно посредство рачунања и расуђивања, које у цивилизираној глави, или флегматичном темпераменту, поставља размак и

као неки меки памучни јастук између првотне љутитости и коначне одлуке. У неком хану, крчмар, узнемирен и по свој прилици не без разлога, хтео је да му се унапред плате наручене ствари. »Ја нисам могао, вели он, ни за тренутак стиснути око. Целу ноћ сам мислио како бих се осветио. Најпре сам мислио да потпалим кућу, па да побијем добре коње што их је крчмар имао у штали. Све ми је то изгледало лако извршити, али нисам знао би ли се ја и мој друг лако спасили«. За то се задовољио да ножем пропара четири кревета. — Када је у Фиренци левао свога »Перзеја«, разболео се од грознице. Жар пећи и дуга бдења уз њу бејаху га тако исцрпели да је изгледао на умору. У то долети неки слуга и викну да левање запиње. »Ја крикнух тако да се могло чути до у седмо небо. Скочих с кревета, зграбих хаљине и почех се облачити, делећи ударце ногама и шакама, слугама, щегртима и свима који су ме долазили помагати«. — Када је другом пригодом био болестан, лекар беше забрањио да му се даје пити. Служавка му из миљосрђа пода воде. »На ту вест, како ми касније причаху, мој јадни Феличе скоро да се није срушио на леђа. Он узе ниташ и стаде строго ударати служавку, вичући: »Кукавицо! ти си га убила!« — Не само господи и господари, него и слуге и остало домаћа чељад беше вична давати ударце штаповима и мачевима. Док је Бенвенуто чамио у Сант'Анђеловој кули, његов ћак Асканио срете некога Микела који подругљиво рече да је Бенвенуто без сумње умро. »Он је жив, одврати Асканио, али ти ћеш погинути!« и сместа га удари два пута сабљом по глави. Микеле паде на земљу, а Асканио му хитро отсече три прста десне руке. Ова њихова црта и примера имаде сва сила. Бенвенуто је ранио или убио свога ћака Луића, куртизану Пентезилеју, непријатеља Помпеја, хан-

чије, господу и разбојнике у Француској, Италији и свуда. Узмимо једну од тих прича и припазимо на потанкости које сликају осећаје.

Долази вест да је убијен Бертино Алдобранди, Бенвенутов ћак.

»Мој јадни брат крикну тако јако и болис да га се могло чути па десет миља „леко, па упита Ђованија: «Бар ћеш ми знати казати ко та је убио?» Ђовани одговори да га је убио један од оних који су оружани сабљетином и имају модро перо на капи. Мој јадни брат препозна по том знаку убјицу, те својом бразином и дивном неустрашивошћу, пре но што се дало зауставити га, провали међу стражаре, пробурази мачем оном човеку трбух и обори га на земљу. Онда је таквом смелопићу навалио на остале стражаре, да би их свеколико сам био натерао у бег, да неки аркебузир, који се хтес одбранити, није вреднога и несргијуга младића погодио из своје пушке поврх деснога колена. Он паде и стража се брже боље разбежка од страха да се не појави још који тако страшни борац.«

Јаднога младића однеше у Челинијеву кућу. Операција не успе, јер су ондашњи кирурзи били незналице, и он умре од своје ране. Због тога бес спопаде Челинија, у чијој су се глави од онда мотале свакојаке мисли.

»Једино ми олакшање беше проматрати као милосницу аркебузира који беше убио мојега брата... Приметивши да ми честа страст гледати га одузимље сан и вољу за јелом и да ме скреће на рђав пут, одлучих решити се ове муке, не пазећи на то да тајво предузеће не бејаше одвећ вредно хвале.

»Равно се примакох њему великим пистојским бодежем, и мишљах да ћу му одостраг одсећи главу. Али он се тако хитро окрену да га је моје оружје

погодило само у лево раме и сломило му кост. Он се придигну, спусти мач на земљу и од боли стаде трчати. Ја га достигох на четири корака и подигох бодеж на његову главу. Он се сагну тако да је моје оружје застало између вратне кости и затиљка; али тако дубоко да га, уза све напрезање, не могох извући».

О том поднеше пријаву папи; али Бенвенуто, пре но што оде у папину налачу, не пропусти израдити неке лепе златарске радње. »Када осваних пред папу, он ме погледа претекним погледом, од којега се потресох; али, пошто виде моје дело, његово лице постаяшице све мирније«. И другом пригодом, после другога много мање оправданога убиства, папа одговори пријатељима човека што га Челини беше убио: »Знајте да људи једини у својој уметности, као Челини, не падају под закон, а он још мање него други, јер знам колико је у праву«. По овом се види колико се је у ондашњој Италији био укоренио обичај убиства. Државни владар, намесник Божји, налази самовољно вршење правде за природно и покрива убојицу својим нехајем или благошћу, пристраношћу или опраштањем.

Из овога стања обичаја и духовна рађају се неколике последице за сликарство. Пре свега, ондашњи људи су обvezани занимати се за ствар коју ми више не познамо, јер је више не видимо, или више за њу не маримо, а то је познавање тела, мишница и разних ставова човека у кретању. Ондашњи човек наиме, ма како велик, дужан је да буде ратник, да знаде баратати сабљом и бодежем у своју одбрану. По том, а да и не мисли, он унија у своју памет све облике и ставове тела што ради или се бори. Гроф Балдасаре де Кастиљоне, описујући углађено друштво, набраја у чему добро васпитан човек мора бити добро извежбан. Племићи онога

времена имају узгој и назоре, не само учитеља оружја, него тореадора, гимнасте, учитеља јахања и паладина :

»Хоћу да наш дворјанин буде савршен јахач на сваком седлу. Пошто је особита врлина Италијана да знају добро зауздавати коња, равнати дивљим коњима по неким правилима, надметати се копљима и борити се на коњу, нека он у том буде један од бољих међу Италијанима.

»У турниру, мачевању и утркама са запрекама, нека буде један од добрих међу најбољим Французима . . . У игрању штаповима, гањању бика, цилитању и бацању копља, нека буде одличан међу Шпанцима . . . Треба такођер да знаде скакати и трчати. Друга је ллеменита вежба играње лоптом, а не држим за малу врлину знати изводити и вежбе на коњу.«.

Ово нису једноставна правила препуштена разговорима или књигама. Та правила су се вршила и по њима су биле удешене павике и обичаји пајвећих личности. Ђулијана де Медичи, којега је умро Паци, хвали његов биограф не само због његова песничког дара и познавања уметности, него и због његове вештине у владању коњем, хрвању и бацању копља. Цезаре Борџија, велики разбојник и велики политичар, имао је руке које су биле јаке као и његова интелигенција и воља. По својој слици он је елегантан, а по својој повести дипломат; али његова права биографија одаје небојшу каквих имаде у оној Шпанији, одакле је његова породица потекла. »Њему је двадесет и седам година«, вели неки савременик. »Врло је лепа тела. Папа, његов отац, јако се њега боји. Борећи се на коњу, он је малим копљем убио шест дивљих бикова. Једном од ових бикова распорио је главу самим једним ударцем«.

Промотрите овако васпитане људе, који имају искуства и уживају у свим телесним вежбама. Они су посвема припремљени да разуме приказивање тела, то јест сликарство и вајарство. Обли труп, витко бедро, подигнути лакат, набрекла жила и све кретње и облици људскога тела изазивљу у њима нутарње и претходне представе. Имају пригоде да се занимају за људска уда и у том су по нагону непогрешиви вештаци.

С друге стране, оскудица правде и полиције, борбен живот и непрестано присуство крајне опасности испуњају душу одлучним, једноставним и великим страстима. Она је dakле готова да се наслажује ставовима и ликовима енергије, једностаљности и величине, јер је симпатија извор наслажњавању. Да нам се неки изразити предмет мили, треба да његов израз буде прилагођен нашем душевном стању.

На последњем mestу и из истих разлога, и осећајност је живља, јер њу изнутра потискује страшни притисак свакојаких претња којима је опкољен људски живот. Колико је човек више трпео, страховао и патио, толико је више задовољан да се разгали и повесели. Колико је његова душа била дуже опседнута жестоким тескобама или суморним мислима, толико више он ужива у складној и племенитој лепоти. Колико се више напрезао или зауздао у сврху напора или претварања, толико више ужива када се може открити и дати себи маха. Мирна млада мадона у његовој ложници, или ваљано тело млада човека на његовој полици, пружају, после страшних и усудних брига, његовим очима већу сласт. Ту нема удобнога, слободнога и разноврснога разговора да се у њему открије. У тишини, у коју се повукао, он води душевни разговор са бојама и облицима. Редовна озбиљност његова

живота, мноштво опасности и тешкоће да пред другим открије душу, чине да су утисици, које му пружају разне уметности, живљи и чишћи.

Да саберемо ове разне црте карактера. Погледајмо с једне стране богатога и добро васпитанога човека нашега времена, а с друге великога господина године 1500, обадва из меродавних разреда. — Наш савременик устаје у осам сати у јутро, облачи собну хаљину, узме чоколату, иде у библиотеку и премеће папире, ако је послован човек, или тројлиста коју нову књигу, ако је човек од величина света. Онда се мирно и безбрежно прошета по меком ћилиму и, пошто је ручао у лепој угријаној одјаји, иде шетати па булвар, пуши цигару, иде у серкл читати новине, разговара о књижевности, берзним курсовима, политици или о железницама. Када се враћа кући, макар пешница у један сат после поноћи, он знаде да се на булвару налазе градски стражари и да му се неће ништа додонити. Он мирно лега с мишљу да ће и сутра бити исто тако. То је дандалашњи живот. Шта је човек телом радио? Узео је хладну бању, или је проматрао гротеску баруштину у којој брботају све људске ругобе. Ако је можда зналичан, гледао је три до четири пута у животу вашарске атлете. У погледу нагости, оно што је најјасније видео, јест трико балерина у Опери. Шта се тиче великих страсти, којим ли је кушњама био извргнут? Можда побудама таштине, или узнемирењима новчане природе. Рђаво је спекулирао на берзи, није постигао очекиван положај, пријатељи из великога света рекоше да није духовит, његова жена много троши, или његов син почиња лудорије. Али он не позна велике страсти које стављају па коцку живот његов и његових, које га могу довести на губилиште, у тамницу, или на тортуру. Он је одвећ миран, заштићен и распра-

шан у мале, отмене и угодне сензације. Сем ретке могућности двобоја, праћенога церемонијама и учтivoшћу, он не позна душевно стање човека који убија или може бити убијен. — С друге стране промотрите једног од те велике господе, о којој сам вам мало пре говорио, Оливерета ди Фермо, Алфонза д' Есте, Цезара Борџу, Лоренца де Медичи, њихове племенитаše и све који су на челу дogaђјима. Прва је дужност за ренесанскога племића или кавалира да се постави го пред својега учитеља оружја, са бодежем у једној руци и с мачем у другој. Тако је приказан и у бакрорезима. У што ће он употребити свој живот; које је његово главно уживање? У ту сврху су кавалкаде, маскераде, свечана улажења у вароши, митолошке свечаности, турнири и примања владара, у којима он учествује на коњу, сјајно одевен, у чипкама, капуту од каџифе и златним везовима, поносан на свој лепи изглед и јуначко држање, којим, скупа са својим друговима, диже углед својега кнеза. Када излази по дану, често носи под прслуком потпуну кошуљу од жица, јер је добро да буде заштићен од удараца бодежем или мачем који га могу захватити на ћопшку какве улице. Он није сигуран ни у својој палачи. Камени углови, густе пречке на прозорима и војничка чврстоћа целе зграде казују да и кућа мора бранити својега господара, као што га оклоп брали од туђе руке. Овакав човек, када се добро замандалио код куће и има пред собом лепи лик куртизане или девице, снажнога мишичавога Херкула или добро наворанога Бога - Оца, способнији је од данашњега човека да схвати њихову лепоту и телесну савршеност. Он ће, без атељескога васпитања осетити, нехотичној симпатијом Микел' Анђелове херојске нагости и страшне мускулатуре; здравље, смиреност и једноставни поглед Рафаелове Богоро-

дице; смелу и природну животну снагу Донателове меди, неприродно и необично заводљиво држање Да Винчиева лика и животињску поноситу путеност, нагли покрет, снагу и атлетску радост Тинторетових и Тицијанових лица.

VI. ГЛАВА.

Узгредни услови (наставак).

Сликарству склоно душевно стање, постављено између чистих појмова и чистих представа, стање енергичних карактера и силовитих обичаја, прикладних да пруже познавање и уживање лепих телесних облика, то су временске прилике, које су, спојене са урођеном способношћу расе, створиле у Италији велико и савршено сликање људског тела. Доста нам је изаћи на улицу, или заћи у уметничке радионе и видећемо како се оно само по себи рађа. Оно није, као код нас, школско дело, посао критичара, разонода знатиљника, манија аматера, вештачка билька, гојена великим трошком и кржљава, премда је окружена гнојеном земљом, туђа и једва уздржавана на земљишту и ваздуху, подесним да посе науке, књижевност, фабрике, оружнике и црна одела. Оно је део целине. Градови који сликаним ликовима ките своје већнице и цркве, постављају око њега на стотине живих, људских слика, које су то свечаније што су пролазније. Они се у сликарству само понављају. Ондашњи људи нису сликарски аматери у осамљеним часовима живота, него за целога живота, у верским обредима, народним свечаностима, јавним дочекцима и властитим пословима и забавама.

Погледамо ли их при послу, не знамо на чем да се најпре задржимо. Корпорације, градови, кле-

зови и прелати везују своју славу о сликовите параде и кавалкаде. Ја ћу од двадесетак њих одајрати једну, а ви просудите сами као су изгледале ондашње улице и плокате које су се по више пута на годину испуњавале таквим светчаностима.

»Лоренцо де Медичи хтео је да друштво Трупине (Бронконе), којем стајаше на челу, надмаши сјајем друштво Дијаманта. Обрати се Јакопу Нардију, одличном и ученом фиорентинском племићу, и Нарди му уреди шест кола.

»Прва кола, вучена од два, лишћем покрита вола, представљаху доба Сатурна и Јануса. На врху кола стајаху Сатурн са косом и Јанус са кључевима храма Мира. Под ногама ових божанства Понтормо беше насликао Беса у ланцима и више мотива који су се односили на Сатурна. Кола је пратило дванаест пастира, који су имали на себи кожу од куновине и хермелине и старинску глумачку обућу, и носили хлебне торбе и венце од лишћа. Коњи, на којима су јахали ти пастири, имали су место седла коже од лава, тигра и риса са позлаћеним панџама. Орма ћеше јод златнога конопља; ремење имајаше облик главе овна, пса и других животиња; узде беху сиплетене од сребрних жица и лишћа. Свакога пастира су пратили по четири, мањим сјајем одевена пастира, који су носили буктиње, налик на борове гране.

»Четири вола, покривена сјајним ткачинама, вукла су друга кола. Са њихових позлаћених југова висели су венци од цвећа и тесчиљи. На колима стајаше Нуза Помпилиус, други римски краљ, опкољен верским књигама, свештеничким одеждама и прибором за свете жртве. За њима је на величанистvenim мазгама испло шест свештеника, који су имали главе покривене копренама, искићеним лишћем од бриљана и извезеним златом и сребром.

Њихове хаљине, имитације старинских, беху уре-шene златним ресама. Једни су носили кутију пуну миомириса, други златну посуду или какав сличан предмет. Уза њих ступају нижи службеници, који су носили стајинске канделабре.

»На трећим колима, вученим од врло лепих коња и искићним Понтормовим сликаријама, стајаше Т. Манлиус Торкватус, који је био конзул по-сле првога рата против Картаџана и под чијом је мудром управом Рим процвао. Пред овим колима је ишло дванаест сенатора на коњима, покривеним златним покривачима и праћени мноштвом ликтора, који су носили спонове, секире и друга зна-мења правде.

»Четири бивола, прерушена у елефанте, вукли су четврта кола, на којима стајаше Јулиус Цезар. На колима је Понтормо био насликано најчуванија освајачева предузећа. За колима је ишло дванаест коњаника са светлим, златом урещеним оружјем и копљима, упртим о бедро. Њихови коњушари но-сили су зубље у облику трофеја.

»На петим колима, вученим од крилатих коња, налик на грифоне, стајаше Цезар Аугустус. Два-наест песника на коњу, овенчаних ловором, пратило је цара, чијој су бесмртности и они допринели својим делима. Сваки је песник носио појас, на ко-јем беше написано његово име.

»На шестим колима, искићеним Понтормовим сликаријама и вученим од осам јуници са сјајном ормом, стајаше цар Трајан. Пред њима је ишло дванаест доктора или правознанаца, одевених у дуге тоге. Писари, преписачи и јавни бележници носили су у једној руци зубљу, а у другој књиге.

»Иза ових шест кола долазила су кола или триумф златнога века, искићена Понтормовим сли-каријама и многим рељефним ликовима од Бача

Бандинела, са четири главне крепости међу њима. На сред кола стајаше огромни златни глобус, на којем беше протегнут леш покривен оклопом од зарђала железа. Из бока овога леша излажаше голо и златно дете, да приказује вакарс Златнога века и свршетак Железнога, за што свет имаше да буде захвалан избору Леона X за папу. Суха стабљика бршљана, чије се лишће опет зеленило, изражаваше исту мисао, премда су многи тврдили да је то алузија на Лоренца де Медичи, војводу Урбинскога. Морам казати да је позлаћено дете брзо умрло од последица тога позлаћења, којем се беше подвргло да заради десет шкуда«.

Смрт тога дечака је онај у исто време смешни и невесели, мали позоришни комад који долази после великога. — Колико год је набрајање сухопарно, по њему се могу видети сликовити укуси времена. Они не бијаху прирођени само племићима и богаташима, него и нижем свету. Лоренцо је приређивао те свечаности да одржи свој углед у народу. Било је и других које су се звали Карневалске Песме или Триумфи. Лоренцо их беше повећао и преиначио. И он је у њима суделовао. Гдекада је певао властите песме и стајао у првим редовима сјајне свечаности. Уважите, господо, да је Лоренцо де Медичи у то време био највећи банкир, најслободоумнији штитник лепих уметности, први индустријалац и први већник у граду. Он је спајао у својој особи својства која су данас раздељена међу господу војводу de Luynes, Ротшилда, Сенскога префекта и равнатеље Академије лепих уметности, археолошке Академије, Академије моралних и политичких наука и француске академије. Такав човек је ишао на улицу, на чело маскерата, уверен да не повређује своје достојанство. Укус времена беше у том смеру тако одлучан и жив, да му је та рев-

ност служила на част, и није га ни најмање правила смешним. На вечер би по три сто коњаника и три сто пешака са букињама изашло из његове палаче и обилазило фиорентинске улице до три или четири сата у јутро. Међу њима се налазило глаzbених зборова са десет, дванаест и петнаест гласова. Песмице, које су се певале у овим маскепратама, биле су штампане и оцркнуте две дебеле свеске. Навешћу само песму »Бахус и Ариадна«, што ју је саставио сам Лоренцо, и која је својим осећањем лепоте и морала посве паганска. И одиста то је уметност и дух антикнога паганизма, који се у том времену био поновно расцвао.

»Како је младост лепа! — Али она међутим бежи, — Нек онај који хоће да буде весео, буде одмах. — Сутрашњи дан није сигуран.

»Ето Бахуса и Ариадне, — лепих и распаљених један прама другом. — Пошто време бежи и вара нас, — они су увек сртни скупа.

»Те нимфе и друге — веселе су чекајући. — Нек онај који хоће да буде весео, буде. — Сутрашњи дан није сигуран.

»Ти весели малени сатири, — љубавници нимфа, — којима су поставили стотину заседа — у штиљама и шумама, — сада, угрijани Бахусом, — чекајући, плешу и скачу. — Нек онај који хоће да буде весео, буде. — Сутрашњи дан није сигуран.

»Заљубљене госпе и младићи, — нек живи Бахус и Љубав! — Нек сваки свира, нек плеше и пева; — нек се срце распламса љубавним миљем; — мука и бол морају застати. — Нек онај који хоће да буде весео, буде. — Сутрашњи дан није сигуран.

»Како је лепа младост! — Али она међутим бежи«.

Сем овога хора, било их је и много других, од којих су једне певале преље злата, друге просјаци, младе жене, пустинјаци, чизмари, мазгари, претгрлије, фабриканти уља и колачари. Разне градске корпорације суделовале су у свечаности. Призор би од прилике био данас исти, да Опера, Комична Опера, Шатле и Олимпијски Циркус парадирају неколико дана редом по париским улицама; али са разликом да у Фиренци не прављају поворку фигуранти, сиромаси, плаћени да обуку посуђени костим, него грађани. Сав град је слазио на улицу, срећан да се види и међусобно проматра, као лепа девојка која се пружа погледима у пуном сјају својих накита.

Да се пусти слободан мах људским способностима, нема ништа успешније од овакве заједнице мисли, осећаја и укуса. Напоменуто је да су два услова нужна за стварање великих дела. Први је живљаност спонтанога, прирођенога и личнога осећаја, који се изразује онако како га се осећа, без страха од икаквога надзора, или подређивања каквом смеру. Други је услов опстојност симпатичних душа, спољна и стална помоћ блиских мисли, по којима неодређене мисли, које посимо у себи, тињају, хране се, завршују се, умножавају и подстичу. Ова истина се по свуда примењује, на верске задужбине и војничка предузећа, на књижевна дела и светске насладе. Душа је као пламена ватра. Да делује, треба најпре сама да гори, па да нађе око себе друге разгорене пламенове. Узајамни додир их оживљује, и њихов шестостручен жар ствара пламен на све стране. Уzmите за пример оне храбре мале протестантске секте, које су оставиле Енглеску и основале америчке Сједињене Државе. Оне су биле састављене од људи који су имали смелости веровати, осећати и мислити дубоко, на

нов и страстив начин, сваки тврдим и властитим уверењем. Ти људи, једном скушљени, прожети истим осећајима и подржани истим одушевљењем, посташе способни насељити дивље крајеве и утемељити просвећене државе.

Исто бива и у војскама. Када се свршетком XVIII столећа, француске војске, слабо организиране, невеште ратној уметности и препуштене официрима невештим скоро као и војници, нађоше пред дисциплинираним батаљонима остале Европе, њих је подржавао, терао напред и напокон им донео победу, најпре понос и унутрашње веровање, којим се сваки војник сматрао вишем од својега непријатеља и позваним да, кроз све запреке, понесе истину, право и правду међу све народе. Шлеменито братимство, узајамно поверење, те заједница симпатија и тежња чињаху да су се сви, први као и последњи, прости војник као и вођ и генерал, осећали одани истој ствари. Пошто се сваки драговољно нудио, имао разумевања за положај, опасност и потребе, и сваки био приправан да исправи погрешке, они се претворише у једну душу и једну вољу. Рођеном инспирацијом, као и нехотичном једнодушношћу, надмашише механичну савршеност, коју су традиција, параде, батине и пруска хијерархија биле створиле на другој страни Рајне.

Ствари не иду друкчије, ни када се ради о уметности и уживању, ни када се ради о интересима и пословима. Духовити људи нису никада духовити него када се нађу скупа. Да се добију уметничка дела, треба најпре уметника, али и атељеа. У оно време је било атељеа и, поред тога, су уметници сачињавали корпорације. Сви су се држали скупа, и у великому друштву мала друштва су тесно и слободно спајала своје чланове. Фамилијарност их приближаваше, а супарништво им да-

ваше подстрека. Ондашњи атеље је дућан, а не, као данас, раскошни салон за изазивање наруџаба. Ученици су научници који имају учешћа у животу и слави мајстора, а не аматери који се, чим су пластили сат подучавања, осећају слободни. Дете је у школи учило читати, писати и нешто ортографије, пак би одмах, у дванаестој или триннаестој години, ступило код сликара, златара, архитекта или вајара. Обично је мајstor знао све те струке и младић не би код њега учио само одломак уметности, него сву уметност. Он је радио за њу, израђивао лаке ствари, позадине слика, мале уресе и узгредна лица. Он је суделовао око ремекдела и занимао се за њу, као да је његово. Он је важио као син и дворник куће. Звали су га мајсторовим створењем¹⁾. Благовоао је за његовом трпезом, изводио његове поруџбине, спавао поврх њега у прегради, примао његове ударце и ћушке његове жене²⁾.

»Ја сам, вели Рафаело ди Монтелупо, остао од дванаесте до четрнаесте године, то јест две године, код Микел Ањола Бандинели. Већи део времена терао сам мехове при израђивању мајсторових дела. Једнога дана мајстор ми даде да препечем, то јест да опет стављам на ватру, неке златне предмете, који су се израђивали за војводу Лоренца де Медичи, војводу Урбинскога. Он их је ударао на наковњу, и док је он ударао један, ја сам држао на ватри други. Пошто се био зауставио да испод гласа разговара са неким пријатељем и не опазио да сам био узео охладнели комад и поставио ужарени, он га се дотаче и опече два прста. На то стаде викати и скакати по целом дућану, и шаљаше ме изамлатити; а ја, бежећи овамо онамо, не пустих се

¹⁾ Il creato.

²⁾ Извеђу осталих и ћушке Лукреције, жене Андрије дел Сарто.

ухватити. Али у доба ручка, када прођох мимо прозора у зиду, где стајаше мајстор, он ме ухвати за косе и неколико пута ишћушћа«.

Ово су дивљи, слободни, весели и пријатељски обичаји другара, бравара или зидара. Ученици путују са мајстором и, на великому друму, бију се уза њу шакама и мачем, да га одбране од нападаја или злих намера. Видели сте како су Рафаелови и Челинијеви ученици за част куће извлачили бодеж или мач.

И мајсторе подржава једнајка фамилијарност и плодно другарство. Једно се од њихових друштава у Фиренци звало Друштво Котла и не могаше имати више од дванаест чланова. Главни чланови беху Андреа дел Сарто, Тан Франческо Рустичи, Аристотеле де Сан Гало, Доменико Пулиго, Франческо ди Пелегрино, резбар Робета и музичар Доменико Бачели. Сваки је од њих имао право да доведе три или четири особе. Сваки би донео оригинално јело, и ако би се у том срео с другим, платио би глобу. Таква бејаше живахност и снага тих духова, одушевљених један за другога. Тако су цртачке уметности налазиле места чак и при јелу. Једне вечери Тан Франческо одобра у ту сврху огромну кацу, у коју стрпа узванике. Из кацине средине изађе стабло, на чијим гранама су стајали тањури за све узванике, док су испод стабла свирали музичари. Изнето јело представљаше велику маштету, на којој се видело како »Уликс куха свога оца, да га помлади«.¹⁾ Та два лика бејају састављена од куханих колуну у облику људи, напуњених свакојаким добрим јелима. Андреа дел Сарто је донео храм на ступовима, чији се мозаик-патос састојао од великога тањура киљевине. Ступови, који из-

¹⁾ Вавари није тачан у митологији. Он замењује Улиksа са Евоном, Јавоновим оцем.

гледају од порфире, бејају велике дебеле кобасице; темељи и капители од пармезанскога сира атуле од шећерлема, а трибина од истучених бадема и шећера. У средини стајаше амвон од хладнога меса са мисалом од резанаца, у којем су слови и глајбене ноте били састављени од зрина бибераша. Невачи беху лепчни дроздови са отвореним кљуном. Иза њих су два крупна голуба басисти, а шест сврачака сопрани. Доменико Шулиго беше допече прасе, које представљајаше сељанку како преде и чувати пилад; а Спило бравара са великим гуском. Ви већ чујете како се овде ори смех доброга, фантастичнога нога и комичнога хумора. — Друштво Мистрије дојдаваше теревенкама и маскерате. Узваници представљају у разним пригодама Плутонову отмицу Прозерпине, Јубав Венере и Марса, Макиавелијеву Мандрагору, Ариостове Суппозите и Каландр кардинала Бибисе. Други пут, пошто је мистрији њихов знак, преседник заповеди свим члановима нека се појаве у зидарским хаљинама са целим оруђем заната, и даде им да граде зграду од меса, круха, колача и шећера. Преобилност малите се пре лева у та сликовита гошћења, у којима човек са својом младом душом изгледа дете. Он посвуда испоставља телесне облике, које воли. Он постаје глупац и мим, и игра својом уметношћу којом је сам испуњен.

Сем ових ужих удружења, имаде их и пирија која вежу све уметнике истим тежњама. На њиховим вечерама имаде весеља, повериљивости, другожевности, једносавности и доброга шаљивога хумора, као међу радницима. И њихов муниципалијски патриотизам је раднички патриотизам. Попосно говоре о својој »славној фиорентинској школи«. Они су уверени да нема ниједне друге у којој се може научити цртање. »Ту«, вели Вазари »постају људи

савршени у свим уметностима, особито у сликарству, обзиром на то да у том граду дају подстрека три ствари: — Прва је, снажна и понављана критика, јер ваздух тога краја ствара духове од природе слободне, који се не могу једноставно задовољити просечним делима, и који радије гледају на доброту и лепоту, него ли на ауторово име. — Друга је, потреба зараде. То значи да треба непрестано стварати самоникла и промишљена дела, да треба бити мудар и брз у својим потребама; у кратко, да треба знати зарађивати за живот, јер тај крај, ишто није богат, ни обилан, не може, као други, јефтино хранити своје становништво. — Трећа је ствар, која не заостаје за осталим двема, извесна похлена за славом и чашћу, коју ваздух краја у великој мери улева људима свих звања. Услед те похлепе, њих узбуњује помисао да буду не нижи, него равни онима које признају за учитеље; али у којима виде људе као што су и сами. Та тештина и такмичење тако су велики да они, премда су по природи мудри и добри, постају нехарни и језичави. — Ако се ради да се учини част њиховом граду, сви се јагме да то учине добро, и такмичење, које их гони да један превазиђе другога, доводи их до бољега успеха. Када је папа Леон X дошао године 1515 посетити Фиренцу, своју домовину, град је позвао све уметнике нека га сјајно дочекају. У граду се подигло дванаест славолука, искићених киповима и сликама. У размацима стајају разни споменици, обелисци, ступови и групе, налик на оне у Риму. На Господској Плокати Антонио де Сан Гало направио је осмерокутни храм, а Бачо Бандијели дива на Лођи. Између Бадије и начелникова палаче, Граначо и Аристотеле де Сан Гало саградише славолук. На ћошку деи Бискери, Роко је подигао други са много разних и лепо распоређених

ликова. Али што се највише ценило, беше фасада Свете Марије дел Фиоре, саграђена од дрва и искићена по Андрији дел Сарто тако лепим, јаснотамним сликаријама, да се шта боље није могло по желети. Архитект Јакопо Сансовино беше га искитио са више барељефа пуних скулптура, по основи покојнога Лоренца де Медичи, папина оца. Исти Јакопо направио је на плочати Свете Марије Новеле врло лепога коња, налик на онога у Риму. И папине одаје у улици дела Скала беху искићене безбројем уреса, а пола улице беше испуњено врло лепим уресима, изведеним од много уметника, али највећим делом нарисаних од Бача Бандинела».

Видите како је коло талената потпуно и до какве их висине удружење диге. Град гледа да буде леп. Једном се подиже читав град да гледа покладно славље, или да присуствује уласку каквога кнеза; а сутра и целу годину ће то радити поједини квартови, корпорације, братства или манастири. Сваки скуп, одушевљен својом ревношћу, »богатији срцем него ли сребром«,¹⁾ полаже своју част у добар украс своје капеле, манастира, капије и својега саставајалишта, својих ношња и турнирских застава, својих кола и санђованских знамења. Узајамно подстражавање није никада било тако отпенито и јако. Температура, у којој се рађају цртажке уметности, није никада била тако добра. Никада се није видeo тако в час и таква средина. Таквом збиру прилика нема равнога: Раса, обдарена ритмичком и фигуративном имагинацијом, достиже модерну културу, сачувавши феудалне обичаје; спаја енергичне нагоне са финим идејама; мисли преко видљивих облика, и спонтаним, симпатичним, заразним по летом малих слободних група, које је састављају,

¹⁾ Гледај у животу Андрије дел Сарто од Вазарија околности поруџбина.

бачена до на врх својега генија, проналази идеални модел, чија телесна савршеност може сама да изрази племенити паганизам што га она тренутно васкрсава. — Од ове укупности прилика зависи цела уметност која представља телесне облике. Од ове укупности прилика зависи велико сликарство. Према недостајању и распадању те укупности, недостаје и распада се и оно. Велико сликарство се не ствара, док та укупност није потпуна. Чим се она разметне, оно се почиње кварати. Оно је корак по корак пратило њезино стварање, пуно ћу, распадање и пропаст. Оно је остало симболично и мистично до краја XIV столећа, под превлашћу теолошких и хришћанских идеја. Оно је продужило симболичну и мистичну школу до у средину XV столећа,¹⁾ за време дуге борбе хришћанског духа са духом паганским. Оно је средином XV столећа напушло својега најамбијескијега тумача у светој души, коју је манастирска самоћа сачувала од новога паганизма.²⁾ Оно се, по примеру вајарства, почело занимати за истинско и солидно тело у првим годинама XV столећа, проналаском перспективе, проучавањем анатомије, усавршавањем моделације, применом портреа и употребљавањем уља, док, у исто време, ублажење ратова, умирење градова, развој индустрија, пораст богатства и благостиља и обнова књижевности и античких мисли свратише очи, управљене у живот будућности, на садашњи живот, и заменише наду у небеску срећу са тражењем људске среће. Сликарство је прешло са тачне имитације у лепу инвенцију, када је, у временима Леонарда да Винчи и Микел Анђела, Лоренца де Медичи и Франческа дела Ровере,

¹⁾ Године 1444^т још, Паро Спинели и Бичи израђивали су слике на ђотов^т начин.

²⁾ Беато Анђелико.

коначна култура, проширвши дух и довевши идеје до зрења, створила, поред класичне обнове, народну књижевност, и, преко започетога хеленизма, потпуни паганизам. Оно се продужило у Венецији за столеће и по дуље но другде, у оази очуваној од варвара; у независној вароши, где се верска толеранција уздржала против папе, патриотизам против Шпаније, и војничке уредбе против Турака. Оно се омекопутило у времену Коређа и остудило под Микел' Анђеловим наследницима, када честе провале и невоље поломише снагу људске воље, када световна монархија, црквена инквизиција и академска педантерија обуздале и смањише полет прирођене инвенције; када обичаји попримише пристојан изглед, а духови сентиментални обрат; када сликар од наивнога занатлије поста углађени господин; када дућан и научници направише места »академији«; када слободни и смели уметник, који је вајао своје лакрдије на играма и теревенкама Мистрије,¹⁾ поста дипломатичан дворјанин, уверен о својој важности, вршилац етикете, бралич прописа и ташти ласкавац прелата и великаша. — По овом тачном и непрекидном сагласју види се, ако су велика уметност и њезина средина истовремене, да њих не спаја случај, него да средина, без обзира на прилике и неприлике велике људске побраности и непредвиђене провале личне оригиналности, даје скупа са собом повода уметности, развија је, доводи је до зрења, квари је и поништава. Средина доноси или односи уметност са собом, како већа или мања студен доноси или односи росу, како веће или мање светло храни или ништи зе-

¹⁾ „Они прирелише, вели Вазари, безброј оваквих весеља; али данас су те дружине скоро разорене“ — Погледајте наспрот живот Гвида, Ламфранка и Карака. Лудовико Карако пови се дао називати, место Messer (Господин), Magnifico (Величјани).

лени делове биља. Аналогни и, у својој врсти, још савршенији обичаји беху некада произвели аналогну и још савршенију уметност у малим ратничким градовима и племенитим гимназионима старе Грчке. Аналогни, али, у својој врсти мање савршени, обичаји створиће аналогну уметност у Шпанији, Фландрији, па и у Француској, премда је та уметност промењена и окренута другим смером по властитим склоностима расе, у коју се преноси. Може се са сигурношћу закључити да ће за поновно извођење сличне уметности на светску позорницу ток стоећа морати да најпре створи и уведе сличну средину.

Трећи део. Сликарство у Низоземљу.

I. ГЛАВА. Трајни узроци.

У прве три године изнео сам вам повест сликарства у Италији. Ове године морам да вам прикажем повест сликарства у Низоземљу. Два су скупа народа била и јесу главни раденици модерне цивилизације. На једној страни су латински или полатињени народи: Италијани, Французи, Шпанци и Португизи; а на другој германски народи: Белгијанци, Холанђани, Немци, Данци, Швеђани, Норвежани, Енглези, Шкоти и Америчани. У скупу латинских народа Италијани су, без приговора, најбољи уметници; а у скупу германских народа најбољи су уметници, без приговора, Фламанци и Холанђани. За то, ако проучимо повест уметности код та два народа, ми проучавамо повест модерне уметности код њезиних највећих и најопречнијих представника.

Тако простран и разноличан рад, — сликарство које траје скоро четири стотине година, уметност која броји мноштво ремекдела и удара на сва своја дела оригинални и заједнички карактер, — јест народан рад. За то је она спојена са народним животом и њезин корен је у самом народном карактеру. Она је цват, темељито и из далека приправљен истрајном израдом, у сагласју са стеченим

саставом и првобитном природом биљке која га је произвела. Према нашој методи, ми ћемо најпре проучити ову унутрашњу и претходну повест, која објашњује повест спољну и коначну. Најпре ћу вам приказати семе, то јест расу са свим њезиним основним и неразоривим квалитетама, како постоје у свим приликама и климама. Онда ћу вам приказати биљку, то јест сам народ са његовим оригиналним квалитетама, повећаним или ограниченим, у сваком случају примењеним и преображеном његовом средином и повешћу. Најзад ћу приказати цвет, то јест уметност, надасве сликарство, чим се цело ово развијање и завршује.

I.

Становништво Низоземља припада већим делом оној раси која се у V столећу проширила римским царством, и која је онда за први пут, поред латинских народа, затражила своје место на сунцу. У неке земље, као у Галију, Шпанију и Италију, донеше само главаре и неки надопуњац првобитном становништву. У другим земљама, као у Енглеској и Низоземљу отераше, уништише и надопунише старо становништво. Чиста, или скоро чиста њихова крв још тече у жилама људи који су данас на том земљишту. За целога Средњега века, Низоземље се звало Доња Немачка. Белгијски језик и холандски су немачка наречја и, сем у валонском округу, где се говори поквареном французином, они су пучко наречје целога краја.

Да видимо заједничке црте целе германске расе и разлике између ње и латинских народа. — У телесном погледу, виђамо пут више белу и мекшу, очи обично модре, често фајанс-боје или бледе, које су, што се више иде на север све блеђе, а у

Холандији где када стаклени, пак власи плаве као лап и код мале деце скоро беле. Томе су се чудили већ Римљани, који су говорили да деца у Германа имају старачке ћосе. Боја лица је дивно ружичаста, неизмерно нежна у девојака, жива и руменилом обожена у младића, а где када и у старијих. Али код људи раденичких разреда и код људи зрелих нашао сам да је та боја обично бледа, слична боји слатке репе, а у Холандији боји сира, паче покваренога сира. Тело је најчешће крупно, тешко и без елеганције. Исто тако су и прте лица чешће неправилне, особито у Холандији, са истакнутим јагодицама и јаким вилицама. Ту нема кипарске финотоће, ни отмености. Ретко се виђају правилна лица, као што су оне лепе појаве у Тулузи и Бордбӯ, којих је тамо сва сила; или, као оне лепе и поносне главе, којих има много у окolini Фиренце и Рима. Много чешће се нађу претеране прте, нескладни спојеви облика и боја, чудне подбулости пути, природне карикатуре. Узму ли се ти живи ликови као уметничка дела, онда изгледају као неправилне млитаве рисарије тешке и ћудљиве руке.

Промотримо ли то тело на делу, наћи ћемо да су његове животињске способности и потребе грубље него ли у Латина. Изгледа да материја и маса пре-влађују над покретом и душом. То је тело пројдрљиво и месождерско. Упоредите апетит Енглеза или Холанђанина са апетитом Француза или Италијана. Они од вас који су посетили ту земљу, сећају се ручака у гостинама и множине јела, особито меса, што их становник Лондона, Ротердама или Антверпена мирно и по неколико пута на дан поједе. У енглеским романима се непрестано руча. И најнежније протагонистице су на крају треће свеске појеле сву силу маслаца на круху, печене перади и сандвича и попиле небројено шоља чаја.

Томе доприноси клима. Под северном маглом није могуће одржати се, како чини човек латинске расе, са зделицом чорбе, или комадом круха и лука, или са попа тањура макарона. — Из истих разлога Герман воли јака пића, што је већ опазио Тацит. Лудовико Гвичлардини, сведок - очевидац XVI столећа, којега ћу више пута навести, говори о Белгијачцима и Холанђалима: »Скоро сви нагињу пијалству; страствени су у том пороку; лочу на вечер, а гдекада и по дану«. Данас је, у Америци и Европи, у већем делу германских земаља неумереност народна грешка, од које проистиче половица самоубистава и умних болести. Радо пију и разборити људи и средње грађанство. У Немачкој и Енглеској није за добро васпитана човека срамота, ако је после ручка малко припит. С времена на време, он се опије сасвим. То се у Француској сматра за нечакно; а у Италији срамотом. У Шпанији је у последњем столећу име пијанице значило увреду, која се није дала осветити двобојем, него ударцем пожа. Нешто тогвога нема у германској земљи. Добро посечене, безбройне пивале и велики број продаја свакојаких јаких пића и пива сведоче о укусу тамошње јавности. Зађите у Амстердаму у један од оних дућанчића, пуних светле буради, где се лоче чаша за чашом беле, жуте, зелене и смеђе ракије, често појачане паприком и бибером. Седните око девет сати у пивани у Брислу пред један од оних смеђих дрвених столова, око којих се врте продавачи ракова, засољенога круха и тврдих јаја. Проматрајте те људе како мирно седе, и сваки за себе, гдекада у двоје, али најчешће ћутке, пуше, једу и вуку велике гутљаје пива, које с времена на време подгријавају чашом јаке жганице. Ви ћете по себи погодити да се ти осамљени људи ћутке и полако наслажују јаким осећањем анималне

топлине и ситости, да добра храна и обилато пиће обнављају у њима људску језгру и да цело тело учествује у благостању удовољена желуца.

Преостаје још да се из њихове спољашности истакне последња црта, коју особито јужњаци не могу да трпе. То је спорост и незграпност њихових кретња и утисака. Неки Тулужанин, трговац амбрела у Амстердаму, када ме је чуо говорити француски, скоро ми се бацио у наручје и четврт сата сам морао слушати његове тужбе. Живахном темпераменту, као што је његов, људи онога краја беху нејдоносни, »крупни, укочени, без осећања и осећаја, мрачни и отужни, праље репе, господине, праве репе!« Његова брњавост и срдачност стајаше у немалој опреци са околином. Када се говори с људима оних предела, изгледа да они у први мах не разуме, или да њихов изражajни строј треба времена док се стави у покрет. Вратар музеја или хамал остаће читав минут разваљених устију пре по одговори. — У кафанама и возвовима флегматичност и непомичност скачу у очи. Ти људи не осећају потребу, као ми, да се кређу и разговарају. Они могу да по читаве сате остану непомични, забављени само својом мишљу или лулом. На соареји у Амстердаму, госпође, пачичкане као олтарићи и непомичне у својим фотејима, чинјаху ми се киповима. Лица сељака у Белгији, Немачкој и Енглеској чине нам се без душе, утрнута или заспала. Неки мој пријатељ, долазећи из Берлина, рече ми: »Сви тамо имају мртве очи.« И девојке имају некакав највни и поспани изглед. Више пута сам се зауставио код прозора какве модне радње, да гледам неку тамо запослену средовечну богомајку са ружичним, мирним, невиним лицем. То је посве обратно него ли на француском југу и Италији, где млада швља, када не може друго, баца по-

гледе да разговара са столицама, и где се мисао, чим никне, проводи у кретње. У германским земљама као да су канали за примање утисака и изражавање затрпани. Свака нејност, узбуђеност и окретност изгледају немогуће. Јужњак види у том неспретност и невештину. То је био спонтани суд свих нас Француза за ратова Револуције и Царства. — У том погледу тоалета и спољно држање дају најбољи путоказ, особито ако су из средњих и нижих разреда. Упоредите гризете Рима и Болоње, Париза и Тулузе, са великим механичним луткама које се недељом виђају у Hampton Court-у, дрвене и надувене, са својим љубичастим ешарнама, дрчећим свилама, златним појасима и целим сјајем неприроднога луксуса. Ја се у овом тренутку сећам свечаности у Амстердаму, на којој су се гурале богате фризландске сељакиње са главом закукуљеном у капу цевкастих набора, на којој се грчевито пропињао чудан шешир, у облику једнонпрега, док су две златне пљоче па слепим очима и челу, једна налик на цимер над вратима, а друга на отпушач чепова, уоквиривале бледо и слабо израђено лице. Сећам се друге свечаности у Фрибургу у Бразгау, где су сељанке стајале на својим чврстим ногама и неодређено гледале, као да су изложене у својој народној ионини: црне, црвене, зелене и љубичасте сукње са крутым наборима као набори готских кипова, спреда и отраг надувени прслук, и притетнут скоро до под назухо, огромни и широки рукави, жуте косе без сјаја, чврсто забраћене до на врх главе, затиљак пригвршићен у калуђерићку капицу извезену златом и сребром, над којом се дизао мушки цевкасти шешир наранчасте боје, као смешна круна тела, које изгледаше изрезано ударцем брадве и пружаше неодређену слику злу обојенога дирека. — Јудска животиња

је у овој раси спорија и грубља но у другој. Скоро долази да ју се сматра низом, ако се упореди с Италијаном и Французом с југа, који су једноставни и душевно окретни, који знају говорити, разговарати, изразити своје мисли кретњом лица, поседовати укус и елеганцију, те без напора, као Провансалци XII столећа и Фирентинци XIV, постати образовани, савршени и од првога маха про свећени.

Али не ваља се ослонити на овај први поглед, јер он пружа само једну страну ствари. Има и друга страна која је прати, као што светло прати сену. Природна финота и рана зрелост латинских народа имају доста рђавих последица. Из њих потиче њихова потреба за угодним сензацијама. За то, што се тиче среће, они траже много разноличних ужитака, јаких или отмених, угодних разговора, миља и учтивости, удовољења таштини, путености у љубави, насладе у нечем новом и непредвиђеном, те складних симетрија облика и фраза. Они лако постaju ретори, дилетанти и епикурејци, путени и развратни, удворни и светски људи. Управо тим пороцима квари се или завршије њихова цивилизација. Ти пороци се јављају при опадању старе Грчке и старога Рима, у Прованси XII столећа, у Италији XVI, у Шпанији XVII и у Француској XVIII. Њихов темпераменат се брже изглади и рафинира. Они хоће да окушају бирање сензације. Нејасним сензацијама они се не могу задовољити. Они су као људи који ће, навикнути на паранче, одбацити mrкву и рецу, а управо mrква, репа и друге несласно поврће сачињавају обичну животну храну. У Италији је нека велика госпођа, срчући сјајни сладолед, рекла: »Штета што то није грех!« У Француској је неки велики господин, говорећи о неком развратном дипломати, рекао: »Ко не би обо-

жавао тога неваљалца!» — С друге стране, живахно примање утисака и бразина у послу чине их импровизаторима. Судар ствари њих узбуђује одвећ браз и одвећ јако, до заборављања на дужност и разбор, до ножа у Италији и Шпанији и до пушке у Француској. За то су слабо способни за пажљивост, подређивање себе и за ред. Да се у животу дође до успеха, треба знати стрпети се, досађивати се, разметнути посао и наново га радити, почети изнова и наставити, а да буџица срђбе, или полет маште не заустави или не скрене свакодневни напор. Једном речју, упореде ли се њихове способности са обичним кораком којим свет иде, произлази да је тај корак одвише механичан, груб и једноличан за те способности, а оне за њ одвише живе, нежне и блештаве. Увек се у њиховој цивилизацији, после неколико столећа, опажа ова несагласност. Они траже од ствари превећ и, због слабога управљања с њима, не постижу од ствари ни оно што би им оне могле дати.

Место ових необичних способности и несрћених склоности, замислите на спором и тешком Германову телу добро срећену главу, потпуну интелигенцију, и пратите последице. Мање приступачан живим утисцима, човек такве грађе биће мирнији и разборитији. Пошто осећа мању потребу за угодним утисцима, он ће моћи, а да се не досађује, радити и досадне ствари. — Пошто су његова чула грубља, он ће више волети језгру но облик и нутарњу истину но спољни украс. Пошто је спорији и мање браз, мање је подвргнут нестриљењу и провалама нераразборитости. Пошто је способан предвиђати, он може да истраје у предузећима дуга рока. У њега превлађује разум, јер су напасти с поља мање и јер су душевне провале ретке. Разум боље влада, када има мање узбуна у душама и мање на-

вала с поља. — Промотрите германске народе какви су данас и какви су током своје првовести. У првом реду, то су највећи радише на свету. У том погледу, што се тиче ствари ума, нико није раван Немцима. Ученост, филозофија, познавање језика и најдивљих, свакојака издања, речници, колекције, класификације, лабораторијска истраживања и онај рад који је у свакој науци досадан и одвратан, али препараторан и нуждан, у том су они на својем. Дивним стрпљењем и самопрегором они режу све камење данашње просветне зграде. У материјалним стварима Енглези, Америчани и Холанђани су једнако врсни радници. Хтео бих вам показати енглескога сукнара или ткаљца на послу. То је савршени аутомат, који ради читав дан без тренутка расијаности, који у десетом сату ради једнако добро као и у првом. Ако се у истој радиони налазе и француски радници, ови се држе сасвим друкчије од њега. Они не могу да се прилагоде машинском реду; они су више непажљиви, досађују се и по том кроз дан мање ураде. Та способност бива све мања што се више иде према југу. Превансал или Италијан осећа потребу да разговара, пева и плеше. Радо се клатари, животари и уз ту погодбу, задовољан је што нема друго сем свога похабанога одела. Дангуба изгледа природна, паче часна. Племени то живљење, леност човека којем част не дозвољује радити, који се мора којекако испомагати и где када гладовати, беше чудо и покора Шпаније и Италије у последња два столећа. У истим епохама, Фламанци, Холанђани, Енглези и Немци часно су се трудили да се снабдеју нужним стварима. Нагонски страх обичнога човека да бежи од труда и детињаста тештина образованога човека да се одвоји од раденика, узмакнуше пред њиховим здравим разумом и смислом за добро.

Истим здравим разумом и смислом за добро оснивају се код њих и подржавају разни родови удрживавања; у првом реду друштво брачно. — Латински народи га, како знate, много не штују. Италијанско, шпанско и француско позориште и роман баве се у главном са прељубом. Књижевност се највише бави страшћу, исказујући јој све своје симпатије и признавајући јој сва права. У Енглеској пак роман слика поштену љубав и слави брак. Галантност није у части и цени код Немаца, паче ни код ћака. У латинским земљама њој се оправшта, њу се триши и где када чак одобрава. Брачна потчињеност и породична једноличност изгледају несносне. Заводљивост чула је одвише прозирна; хирови маште су одвише нагли; дух сања о насладама, заносу и заборави у њима и виђа пред собом роман живе и разноличне путености, док се сабрана бујица првом пригодом не разлије и не прељије све бране дужности и закона. Сетите се Шпаније, Италије и Француске XVI столећа; читайтe Банделове новеле, Лопеове комедије, Брантомове приповетке и у исто време слушајте што њихов савременик Гвичардини говори о обичајима у Нијоземљу: »Они се ужасавају од прељуба... Њихове жене се врло добро владају и за то им се даје велика слобода«. Оне саме иду у посете и на путовања, а да их нико не оговара. Оне су себи до вољне чуварице. Оне су добре домаћице и воле своју кућу. Недавно ми је неки богати и племенити Холанђанин спомињао више младих жена од своје родбине, које нису хтели доћи да виде Светску Изложбу, него су остале код куће, док су њихови мужеви и браћа пошли у Париз. Људи тако мирне и непокретне ћуди уносе много среће у домаћи живот. У недостатку пожуда и зналичности, чисте мисли врше јачи утицај. Пошто им није досадно

бити увек са истом особом, сећање на задату веру, осећање дужности и штовање самога себе лако превлађују над напастима, које другде побеђују, јер су јаче. — Исто велим и о другим родовима удружилања, особито о слободном удружилању. Њих је врло тешко проводити у пракси. Да њихов строј правилно ради и не запиње, треба да свет, који на тим састанцима суделује, има мирне живице и да не заборавља на њихову сврху. На митингу треба имати стриљења, трпети противговоре, паче и клеветања, чекати на свој ред за одговор, одговарати без страшнености, и подносити и по двадесети пут редом једно те исто доказивање, уз позивање на бројке и позитивне документе. Не треба одбацити новине, када политика престаје бити занимљива, ни бавити се њом само да се има шта говорити и расправљати о њој, или бунити се на вође, чим се они не свиде. Таква је мода у Шпанији и другде. Ви знаете земљу, где су срушили владу, јер да је била мало активна, а народ се »досађивао«. У германских народа не удружују се да говоре, него да раде. Политика је посао с којим треба добро управљати. У њу се уноси пословни дух, реч је само средство, а сврха је неки, макар далеки последак. Они се подвргавају тој сврси и пуни су штовања према особама које ју представљају. Ствар јединствена: овде они којима се влада, штују оне који владају. Ако су ови зли, опиру им се, али на законит и стриљив начин. Ако су установе недостатне, поправљају их, а да их не уништавају. Германске земље су домовина парламентарне и слободне владе. Оне су далас установљене у Шведској, Норвешкој, Енглеској, Белгији, Холандији, Прусији, паче и у Аустрији. Населеници аустралијских и западноамеричких крчевина носе је са собом и, ма колико они сурови били, сна

се међу њима рађа без тешкоће и траје. Трагова те владе имаде чак у почецима Белгије и Холандије. Стари градови Низоземља бејају републике које су се, успркос феудалним сузнерима, уздржале кроз цели Средњи век. Слободно удружење се брзо и лако оснива и одржи, мало једнако као и велико, мало у великому. У XVI столећу налазе се у сваком граду, паче у сваком трговишту, друштва архебузира и реторичара. Набројило их се више од двесто. И данас у Белгији цвате мноштво таквих друштава: друштва лукострелаца, друштва за перање, за голубе, за птице певице. У Холандији се приватници добровољно удружују за све службе јавне добротворности. Скупно деловати, а да нико никога не потискује, то је посве германска способност. То је она иста способност којом владају над материјом. Стриљењем и размишљањем прилагођују се законима физичке природе и људске природе, и, место да иду против њих, знају да се њима окористе.

Ако са акције пређемо на спекулацију; на начин схватања и представљања света, онет ћемо наћи печат те промишљене и непутене генијалности. Латински народи имају много укуса и смисла за спољашњост и кићеност ствари, за раскош која ласка чулима и таштиши, за логичну правилност, за спољну симетрију, за леп распоређај, у кратко речено, за форму. Обратно пак, германски народи више воле унутрашње биће ствари, саму истину, то јест језгру. Њихов наගон их гони да се не пуштају заводити привидношћу, него скивају вео, дирају у сакривену ствар, макар била одвратна и немила, а да не изоставе ни затаје ниједну, макар просту и ружну, појединост. Од двадесетак делатности овога наගона, има две које га износе у његовом потпуном светлу, јер је опрека између облика

и језгре одвећ истакнута. То су књижевности и вера. — Књижевности латинских народа су класичне. Оне су, више или мање, везане о грчко пејсништво, о римско беседништво, о италијанску ренесансу и столеће Луја XIV. Оне воле прочишћавање и оплемењивање, полепшавање и изостављање, ред и сразмер. Њихово је последње ремекдело позориште Жана Расина, сликара кнежевскога живота, дворскога понашања, светских личности, образованих душа, мајстора беседничкога стила, учене композиције и књижевне елеганције. Обратно пак, германске књижевности су романтичне и воде своје порекло од Еде и старих северњачких Зага. Њихово је највеће ремекдело Шекспирово позориште, то јест отворено и потпуно приказивање истинскога живота, са свим његовим окрутним, срамотним и ниским појединостима, са свим узвищеним, живинским и потпуним беснилом целе људске природе, изложене свачијим погледима; а све то у стилу, сада једноставном до простоте, сада песничком до лиризма, увек слободним од свих правила, неповезаним и претераним, али неупоредиво снажним да у све душе пренесе топлу и дрхтаву страст, која се преко њега ори. Нека се исто тако промотри вера у одлучном часу у којем су европски народи били позвани да одаберу своје веровање, то јест у XVI столећу. Они који су читали оригиналне документе, знају о чему се онда радило и које су скровите склоности придржале једне на старом путу, а друге потиснуле на нови. Све до у последње време, латински народи су остали католици. Они нису нипошто хтели напустити навике својега духа; остали су верни традицији и подвргнути ауторитету. Њих је дирнула видљива спољашност, сјајно богослужђе, леп ред црквене хијерархије и величанствена мисао трајнога католичкога једини-

ства. Они су дали главну важност обредима и спољним видљивим делима којима се исказује по-божност. У опреци с тим, скоро сви су германски народи постали протестанти. Ако се Белгија, која је нагињала реформацији, њој измакла, то је било па силу, услед Фарнезевих победа, услед смрти и бега многих протестантских породица, и услед нарочите моралне кризе о којој ћете дознати из Рубенсове историје. Остали су германски народи подредили спољни култ нутарњем. Они су поставили душевни спас у обраћењу и верској узбудљивости срца. Они су учинили да званични ауторитет цркве попусти личном уверењу појединца. Услед овога превлађивања језгре, облик је постао узгредац, а култ, вршење дужности и обреди су се свели на најмању меру. — Одмах ћемо видети да је једнака опречност нагона створила у уметностима аналоган контраст укуса и стила. Дотле, нека нам је доволно знати основне карактере којима се те две расе разликују. Ако германска пасмина, у поредби са латинском, показује мање скулпторску форму, грубље апетите и спорији темпераменат, она, мирноћом својих живаца и хладноћом своје крви, пружа шире подручје чистој интелигенцији. Њезина мисао, коју чуљо уживање, нагле импровизације и обмане спољне лепоте мање свраћају са равнога пута, знаде се боље прилагодити стварима, колико да их схвати, толико да с њима управља.

II.

На ту, тако даровиту расу утиснула су се разна обележја, према разним срединама у којима је живела. Посијте семе исте биланске врсте у различита земљишта и температуре; пустите да свако зрно на свом земљишту слободно ичи, расте, плоди

се и расплођују; свако зрно ће се прилагодити свом земљишту и добићете више разних врста истога рода, које ће се према јачим опречностима разних поднебља јаче одвајати. Таква је повест германске расе у Низоземљу. Десетстолетно пребивање у њима извело је своје дело. Свршетком Средњега века налазимо у њој, сем прирођенога карактера, и други, стечени, карактер.

Треба dakле да развидимо земљиште и небо. Ако не можете путовати, баците поглед на карту. Сем бровитог округа на југо-истоку, Низоземље је равница, претворена у текућину, коју су три велике реке: Маас, Рајна и Шелда и многе мање начиниле својим наплавинама. Додајте безброј пријата, језера и мочвара. Предео је излевалиште великих вода, које, кад стигну тамо, успоре се или, услед недостатка низбрдица, застану. Издубите јamu где год желите, она је увек на води. Погледате ли Ван дер Нереове пејзаже, добићете појам о тим пространим леним рекама, које су на домаку мора читаву миљу широке. Оне спавају извађене у свом кориту, налик на огромну, лепљиву и плоснату рибетину; и у свом блатном бледилу сјају се као мутна љуска. Често је равница нижа од њих и не може да се од њих огради лего дизањем земље, преско које ће се опет разлити. С њих се диже непрекидна пара и за месечинастих ноћи густа магла покрива цели крај својом модријастом влагом. При мору пак, друга, жешћа вода, коју плима и осека сваки дан подиже, довршује посао прве. Северни Океан није пријатељ човеку. Сетите се Рајздалове »Лучке Бране« и помислите на честе олује које бацају страшне пенасте вале на шачицу земље, коју већ напола пројдире разлевена река. Појас острва, неких великих као попла департмана, казују уздуж целе обале о том застоју речних вода и наваљи-

вању вода морских. То су Валхерен, Северни Бевеланд, јужни Бевеланд, Толен, Шувен, Форн, Бајерланд, Тексел, Флиланд и друга. По где када Океан продре, и ствара нутарња мора, као Харлемско, или дубоке заливе, као залив Зајдерзеески. Ако је Белгија напловина, пресецана рекама, Холандија је хрпа блата у сред водâ. Придодајте овој оштрини тла строгост температуре, па ћете бити у напасти закључити да тај предео није начињен за људе, него за водене птице и дабре.

Када су се тамо улогорила прва германска племена, било је још горе. У Цезарово и Страбоново доба то бејаше мочварна шума. Путници су приповедали да се могло од стабла на стабло прећи сву Холандију, без слажења на земљу. Искорењени храстови који су падали у реке, правили су сплави, као данас на Мисисипију, и сметали римским морнарицама. Сваке године су се Вал, Маас и Шелда разлевале и на далеко прекривале равну земљу. Сваке године су јесенске олује потапљале батавско језеро, а у Холандији се изглед обала непрестано мењао. Кина падаше непрестано, уз густу маглу, као у Реској Америци¹⁾. Дан је трајао само три или четири сата. Чврсти слој леда покривао је Рајну кроз целу годину. Џивилизација, крчећи тло, увек ублажује температуру. Онда је дивља Холандија имала иорвенику климу. Четири столећа после насељења, Фландрија се још увек звала »Шума без краја и без милосрђа«. Waes, који је сада повртњак, бејаше године 1197 необраћен крај, у којем су вукови онсадали калуђере. У XIV столећу, чопори дивљих коња још су лутали по холандским шумама. Море је продирало у конно. Гент бејаше у IX столећу морска лука, Теруан, Свети Омер и Бриј у XII, Дама у XIII, а Слуиз у XIV.

¹⁾ Некадашњи назив Аласке. — О. пр.

Холандија се не распознаје на старим географским картама.¹⁾ — И данас се становништво мора бранити против река и мора. У Белгији је ивица Океана нижа од плиме. Тим створени полдери²⁾ пружају своје простране глинасте равнице, своју лепиву земљу, пуну љубичастих одсева, унутар насыпа који и данданас знају да буду прекинути. У Холандији је опасност још већа, и сав живот изгледа несигуран. Од тринаест столећа рачуна се по једна велика поплава на свако седам година, сем мањих. Године 1230 утопило се 100.000 особа, 1287 године 80.000, 1470 год. 20.000, 1570 год. 30.000 и 1717 год. 12.000. Сличних несрећа било је и 1776, 1808, 1825 и касније још. Доларт-залив, широк 12 километара и дубок 35, и Зајрдерзее, које износи 44 четврте миље, настадоше од превале мора у XIII столећу. За заштиту Фризланда требале су 22 миље колаца, забодених у три реда, а сваки колац је запао седам форинти. За одбрану харлемске обале требао је насып од норвешкога гранита, дуг 8 километара, висок 40 стопа над водом и 200 под водом. Амстердам, који броји 260.000 становника, сав је грађен на колцима, од којих су неки 30 стопа дуги. Градови и села у Фризланду леже на вештачки грађеним положајима. Држи се да су одбранбени радови између Шелде и Доларта запали седам милиарда и п. То је цена уз коју се живи у Холандији. Када се из Харлема или Амстердама гледа како после буре усталасани валови запљускују и затварају у недоглед свој блатни руб, до-

¹⁾ Michiels, *Histoire de la peinture flamande*, св. I. стр. 230; u Schayes, *Les Pays-Bas avant et pendant la domination romaine*.

²⁾ Насипима ограђене нивине. — Оп. прев.

лази се до закључка да се човек, пошто је немани дао ту храну, јефтино спасао.¹⁾ .

Сада замислите у овим мочварама стара германска племена, рибаре и ловце, који су лутали у чамцима од коже, одевени у гуњац од тулањевине, и израчунајте, ако можете напор што су га ти Варвари морали предузети, да изграде земљиште на којем се може становати и да се претворе у просвећен народ. Људи другога карактера не би то били постигли, јер је средина била одвише рђава. Ниже расе Канаде и Руске Америке остале су уз сличне околности дивље; а друге даровите расе, Келти Ирске и горње Шкотске, допрли су само до витешких обичаја и песничких легенада. Овде је требало добро промишљених глава, способних по-предити осећање мислима, стриљиво подносити досаду и труд, и подврћи се оскудевању и послу у сврху далекога циља. Ту је требала германска пасмина, требало је људи створених да се удружују, трпе, боре, започињу изнова и да непрестано по-прављају; да се рекама супротставе бране, да зауставе море, да осуше тло, да се окористе ветром, водом, равницом и глинастим блатом; да праве канале, лађе, млинове и опеке; да гоје марву и да теражу занате и изменјују добра. Пошто су тешкоће биле огромне, употребила се сва интелигенција да се оне свладају. Сва је интелигенција кренула овим смером, и одвратила се од осталога. Опстојати, за-клањати се, одевати се, јести, бранити се од зиме и влаге, снабдевати се и обогаћивати се, то су биле ствари поред којих нису имали времена мислити на друго, услед чега је дух постао посве позитиван и практичан. У таквом крају је немогуће сања-рити, филозофирати на немачки начин, и лутати

¹⁾ Гледај Alph. Esquiros, *La Néerlande et la vie néerlandaise*, 2 св. in-8,

кроз тлапње маште и метафизичке системе.¹⁾ Ту се одмах слази на земљу, јер је позив на дело одвећ општи, одвећ хитан и беспрекидан. Ако се тамо мисли, мисли се у сврху дела. Под овим столетним притиском ствара се карактер. Оно што беше на-вика, постаје нагоном; форма коју је стекао отац, постаје наследна код детета. Радник, индустријалац, трговац, човек посала, породице и здрава разума, и ништа више, он је од порода и без муке оно што су његови пређи постали нуждом и на силу.²⁾

С друге стране, овај позитивни дух је миран. У поредби са другим народностима истога порекла, чији је гениј једнако практичан, човек Низоземља је боље уравнотежен и способнији да буде задовољан. Код њега се не виђају жестоке страсти, бојовности ћуди, напетост воље, булдошки нагони и достојанствени суморни понос, што их три освајања и престуци политичких борба усадише Енглезима. Не виђа се код њега немир и претерана потреба рада, што их сувоћа ваздуха, нагле промене врућине и студени и преобиље електричитета усадише Америчанима Сједињених Држава. Он живи под влажном једноликом климом, која умирује живце, ствара меко - бледу пут, ублажује душевне узбуне и жестину, отупљује онтрину страсти и свраћа карактер на пут сензуалности и лепота хумора. Ви сте већ опазили овај учинак климе, када смо упоређивали генијалност и уметност Венеције са генијалношћу и уметношћу Фиренце. — Овде су догађаји дошли у помоћ клими, и повест је деловала у истом смеру као и физиологија.

¹⁾ Alfred Michieles, *Histoire de la peinture flamande*, св. I стр. 258. Овај први свезак садржи више општих мисли вредних пажње.

²⁾ Prosper Lucas, *De l'Hérédité*, и Дарвин, О природној селекцији.

Људи ових крајева нису претрпели, као њихови суседи преко Рукава, две или три провале, упад и насељење целога народа, Саса, Данада и Нормана на њихово земљиште. Они нису примили наследство мржије, што га тлачење, отпор, огорченост, продужени напор и рат, испрва отворен и жесток, пак подмукao и законски, преносе из наратива у наратива. Од најстаријих времена они су забављени, као у Плутархову столећу, прављењем соли »удружени да, по својем старом обичају, претварају мочварна земљишта у родно тло«.¹⁾ Слободни у својим гилдама, захтевају своју независност, своје право на правду и своје пра давне по властице. Баве се великим рибарством, трговином и обртом; своје вароши називaju именом луке; како их је Гвишардини нашао у XVI столећу, »врло су жељни зараде и позорни да се нечим окористе«, а да ту жељу не прати никаква грозничавост, ни нерааборитост. »Њихова ћуд је мирна и савршено озбиљна. Они се опрезно подавају уживањима, према приликама иметка и других светских ствари. Они се лако не узнемирују, што се одмах види по њихову говору и физиономијама. Нису много склони срџби, ни надутости, пеко живу међусобно као добри људи. Веселе су и ведре ћуди«. Гвишардини каже да немају претераних захтева. Многи од њих рано напуштају послове, да се баве зидашњем, доколицом и уживањем живота. — Све су физичне и моралне околности, географија и политика, садашњост и прошлост, допринеле истом дејству, на штету осталих способности, то јест развијању једне способности и склоности: вештини владања и мудrosti срца, практичној интелигенцији и ограничењу жеља. Они знају побољшати

¹⁾ Moke, Moeurs et usages des Belges.

истински свет и, пошто то учине, не траже ништа више преко тога.

Њихов рад, својом савременошћу и својим недостацима, показује у исто време границе и снагу њихова духа. Код њих није било велике филозофије, која је природна у Немачкој, ни великога песништва које је цветало у Енглеској. Они не знају заборавити чулине ствари и позитивне интересе, да се предаду чистој спекулацији, да лете за смелостима логике, да рафинирају аналитичне танчине и да се удубе у дубоке апстракције. Они не познају те душевне узбуне и жестине притиснутих осећаја, од којих стил добија трагички нагласак. Они не познају оно лутање маште, ни оне угоднене или узвишене сањарије које, преко вулгарности живота, растварају погледу нову васиону. Код њиховог нема ниједнога филозофа великога рода; њихов Спиноза је Јевреј, ћак Декарта и рабинâ, осамљени самац, друкчијега генија и друге расе. Ниједна њихова књига није постала европска, као књиге Бернса и Камуинса, које су никле у народима исто тако маленим. Само једнога њихова писца читao је сав свет његова столећа. То је био Еразмус, отмени књижевник, али он је писао латински, и по свом васпитању, укусу, стилу и мислима стоји у вези са породицом италијанских хуманиста и научењака. Стари холандски песници су, као на пример Jacob Cats, озбиљни, трезни, мало развијени моралисте, који славе породични живот и његове радости. Фламански песници XIII и XIV столећа упозорују своје слушатеље да им неће причати приче о витезовима, него истините згоде, те међу у стихове практичне сентенције или савремене догађаје. Узалуд су њихове беседничке зборнице гојиле песништво. У тој области није ниједан њихов таленат створио какво велико и лепо

дело. Међу њима се јавља хроничар, као Chatelain, или шамфлетист, као Marnix de Sainte-Aldegonde ; али њихово је надувено приčање зделасто; њихова претоварена, груба и сиррова речитост сећа на крупну боју и одлучну гломазност њихова народнога сликарства, а да га не достиже. Њихова је данданашња књижевност скоро никаква. Њихов једини романциер, Conscience, премда дosta добар опажач, нама изгледа прилично тром и обичан. Када се иде у њихову земљу и читају њихове поvine, бар оне које се не праве у Паризу, онда изгледа као да се пало у провинцију и још ниже. Полемике су грубе, уз старо реторичко цвеће и отупелу духовитост, попраћену или великом шаљивошћу или великом срџбом. И њихове карикатуре изгледају нам глупе. Истражи ли се њихов удео на великој грађевини модерне мисли, налази се да су као поштени и добри радници, стрпљиво и методички изрезали само по који камен. Они могу навести учену филолошку школу у Лајдену; правнике као Гротиус; природословце и лекаре, као Јајвенхук, Звамердам и Бурхааве; физичаре као Хајгенс, козмографе, као Оргелиус и Меркатор; известан број корисних специјалиста, али никаквих стваралачких духова, који отварају свету велике нове видике, или уоквирују своје концепције у лепе облике, способне да делују на свакога. Они су препустили суседним народима улогу коју је контемплативна Марија вршила код Јесусових ногу и узели за себе улогу Марте. У XVII столећу дали су катедре протестантским научењацима, изагнаним из Француске; дали су домовину слободној мисли, прогоњеној у целој Европи, и издаваче за сваковрсне научењачке и полемичке књиге. Као сије су прибањили штампаре целој француској филозофији XVIII столећа, па књижаре, посред-

нике и чак патвараче целе модерне књижевности. Они се свим тим окоришћују, јер познају језике читају и јер су образовани. Образовање им је зарада и храна, којом је добро снабдети се као и другом. Али они се не задржавају на том. Ни стара ни нова њихова дела не показују потребу, ни способност проматрања апстрактног света преко осет нога, ни имагинарног света преко истинскога.

Напротив, они су се увек истицали и још са увек истичу у свим тако званим корисним уметностима. »Први међу народима преко Алапа«, вели Гвичардини, »они су обрели вунене тканине«. Да године 1404 једини су они знали да је ткају праве, а Енглези су им прибављали вуну, јер се Енглези онога времена знали само гојити и стријевице. Свршетком XVI столећа, што је јединствен ствар у Европи, »скоро сви, паче и сељаци, знају читати и писати. Већина их зна и граматичка правила«. И по трговиштима су постојале реторичке зборнице, друштва за беседништво и позоришна представе. По том се види до којега су ступња са вршености већ били довели своју просвету. »Они имају«, вели Гвичардини, »особити дар и срећу брзом проналажењу сваковрсних машина, добри мишљених и подесних за прањење, олакшавање и скраћивање свих ствари што их раде, паче и кухињској области«. Право рекавши, они су, Италијанима, први који су у Европи постигли благостање, богатство, сигурност, слободу, лагодност и сва добра која нам се чине влаштином данашњега земана. У XIII столећу Бриј је вредио колико и Венеција, а у XVI Атверцеп беше индустријски и трговачка престоница Севера, које се Гвичардини не може да нахвали. Он ју је видео неповређену расцветану пре страшне опсаде од године 1585. XVII столећу слободна Холандија заузимље

једно стога место које данас у свету држи Енглеска. Фландрија, премда је паља у шанске руке, премда су је тиштили сви ратови Луја XIV, премда је била предата Аустрији и служила као бојно поље ратовима Француске Револуције, није никада паља на степен Италије или Шпаније. Полублагостање које је она сачувала кроз невоље опетованих првала и несрећнога деспотизма, одаје енергију њезинога живахнога здрава разума и плодност њезинога истрајнога рада.

Од свих данашњих европских земаља, Белгија је она која на истој површини храни највише становника; два пута више од Француске. Најналученији француски департман, северни департман, јест комад што га је Луј XIV откинуо од ње. Већ се, према Лилу и Дуеу, види недогледни круг који се простире до на крај обзорја, велики равни повртњак, плодоносна и дубока земља, ишарана жуто-бледим руковетима жита, пољима од мака и цвекле тешкога лишћа, покривена ниским, топлим и парама испрекрижаним небом. Између Брисла и Мехелна почиње огромна ливада, испрецртана амом тамо редом топола, влажним јарковима и преградама, где по сву годину пасе марва. То је неиспрљиво ствариште крме, млека, сира и меса. У околици Гента и Бријка, Waes је »класична земља пољопривреде«, храњена гнојем из свих земаља и ћубретом из Зеланде. И Холандија је пашијак, природна култура која, место да иссрпљује земљу, обнавља је, даје власницима најобилатије плодове и приправља најснажнију храну. У Бујкслооту у Холандији имаде марвогојаца милионера, и од увек је Низоземље иностраницима изгледало домовином благостања и ждерања. — Ако са ратарскога дела пренесете поглед на дело индустијско, и ту ћете наћи исту уметност искоришћавања ствари. Они

су претворили запреке у помагала. То земљиште бејаше равно и пуно вода. Они су га прекрили каналима и железницама. Нигде у Европи нема саобраћајних и превозних путова у тако великом броју. Нису имали дрва; они су копали до у утробу земље, и белгијски угљеници су богати као енглески. Реке су им сметале својим разлевањима, а нутарња језера им отимаху део земљишта. Они су пресушили језера, направили насипе дуж река и окористили се масним напловинама и талогом црнице, што их обилате или застале воде беху простире на њихово земљиште. Њихови канали се ледили; на њима са својим склизаљкама они превалjuју зими пет миља на сат. Море их је угрожавало; они га задржаше и послужише се с њиме да тргују са свим народима. Ветар је без запреке летио по њиховим равницама и узбурканом океану; они га употребише да надму јадра својих лађа и да крећу крила својих млинова. У Холандији се налази на сваком закрету пута ко поја од оних огромних грађевина, висока сто стопа, снабдевена погонским котачима, машинама и цмрковима, која служи да се иссрпли превелика вода, да се пиле греде и да се прави уље. Са пароброда пред Амстердамом види се како се у недоглед губи бескрајна паучина и танка, неодређена мрежа катараца с лађа и крила с млинова, те секу хоризонат безбројем својих пруга. При том се добија утисак да је то крај који су људска рука и вештина сасвим преобразиле, а по негде до комада саградиле, да постане удобан и продуктиван.

Да пређемо на человека и да видимо оно што је у његовој спољашности прво, његов стан. У том крају нема камења. Они су имали само лепљиву земљу, добру да људи и коњи заплићу у њој своје ноге. Али они су се домислили да је теку, и тако

су у цигли и црпу добили најбољу одбрану против влаге. Тако су настале добрे и изгледом угодне грађевине, црвени мрки и ружичасти зидови, покривени углачаним лепом и беле, гледеисане фасаде, погдекад урешене извајаним цвећем и животињама, медаљонима и ступићима. Куће у старим градовима имају често свој забат на улицу, искићен луковима или грањем и птицом, јабуком или бистом на врху. Та кућа није, као у француским градовима, наставак своје комшинице, нити отргнути делак велике казарне, него ствар за себе, са највластитим личним карактером, који зна да буде занимљив и сликовит. Нигде нема толикога реда и чистоће. У Дују и најсиромашнији беле једном на годину своју кућу. Мајсторе треба наручити шест месеци раније. У Антверпну, Генту, Брижу и надасве у малим варошима, већина прочеља изгледа да су јучер на ново обојена или поправљена. Посвуда се пере или мете. У Холандији та брижљивост прелази у претеравање. У пет сати у јутру виде се служавке како лугом перу тротоаре. Села у околици Амстердама тако су гиздаље уређена и опрашена, да изгледају као позоришне кулисе. Имаде штала за краве, у којима је патос паркет. Улази се у папучама или цокулама, нарочито постављеним у ту сврху пред улаз. Блатна пега била би саблазан, а камо ли не нечист. Репови крава су подигнути малим юношем, да се не запрљају. Кола не смију ући у село; тротоари од цигле и модрикасте фајансе су беспрекорнији од каквога францускога трема. У јесен деца покуће с улица опало лишће, да га снесу у посебну јamu. У малим собама, које сличе кабинама на броду, ред је и распоред као на лађама. У Броеку, кажу, свака кућа имаде посебну собу, у коју се улази само један пут у седмици, за сушење и трљање намештаја,

па се одмах брижљиво затвара. У тако влажном крају мрља се одмах претвара у нездраву плесан. Човек присиљен на пресавесну чистоћу, навикне се на њу, осећа њезину потребу и на крају подноси њезину тирачију. И у пајчеднијем дуђану најмање амстердамске улице контоар је без приговора, клупице су отрте, мрке бачве и све је на својем месту, тесни простор је до краја искоришћен, а суђе је окретно распоређено да не смета. Када бисте то видели, свидело би вам се. Већ је Гвичардини опазио да су »њихове куће и одела чиста, лепа и уредна, да имају много покућанства, суђа и кућних предмета које држе у узорном реду и сјају, каквога нема у другом крају«. Треба видети удобност у становима, особито у грађанским кућама: ћилими, навоштано платис за паркете, практичне и топле пећи од гвожђа или полуупорцулана, троструке завесе на прозорима, светла стакла, вазе за цвеће и зелене биљке, сила трица, које одају укус људи вичних стајати код куће, и које чине домаћи живот угодним, и огледала тако постављена да се у њима виде пролазници и живот на улици. Свака појединост одаје сметњу коју се уклонило, потребу којој се удовољило, угоду коју се стекло, и брижљивост коју се предузело; по свем се види царство предвидљиве делатности и пресавеснога добростања.

И одиста, човек је онакав каквим га казује његов рад. Тако обдарен и расположен, он ужива и знаде уживати. Плодна земља даје му обилату храну, месо, рибу, поврће, пиво и ракију; а он једе и пије обилато. У Белгији германски апетит, рафинирајући се, а да се не смањује, постаје гастрономском путеношћу. Кухиња је добра и савршена чак и у гостионама, које су, мислим, најбоље у Европи. Има у Бергену гостиона у коју суботом нафлаш до-

лази свет из суседних малих села, да узме добар ручак. Вина немају, али га увозе из Немачке и Француске, и хвале се да поседују најбоље француске производе. Они веле да Французи не цене своја вина како завређују; треба бити Белгијанац да се знаде гојити их и уживати како треба. Сваки важнији хотел имаде бирану и разноличну залиху, од које зависи његов глас међу муштеријама. На путу у железници, на пример, радо се говори о пивницама које су у међусобној утакмици. Тај и тај трговац има у својим песковитим пједрумима дванаест хиљада, добро разреданих флаша. То је његова библиотека. Начелник те и те холандске варошице поседује буре правога јоханисберга из најбоље бербе, и од тога бурета расте његов углед. Тај и тај, када позивље госте, зна износити своја вина тако да их не прође воља за њима и да се пије што више. — Што се тиче уживања слухом и видом, они их разумеју као што разумеју насладе грла и желудца. Они по најону воле глazбу, коју Французи уживају тек шо васпитању. У XVI столећу они су први у тој уметности. Гвичардини каже да су њихови певачи и свирачи тражени по свим хришћанским дворовима. У иностранству њихови професори стварају школу, а њихове композиције важе као закон. Јоп се и данас, и код нижега света налази тај велики глазбени дар, способност певати по партитурама. Рудари угњеника образују певачка друштва. Ја сам у Брислу и Антверпну слушао раднике, а у Амстердаму шупере и морнаре, како при послу, или на вечер, на повратку с рада, тачно певају у збору. Белгија нема велике вароши, где звоњава с куле свако четврт сата и забавља хармонијама своје металне звучности запатлију у радиони и грађанина у дућану. Исто тако, њихове градске већнице, прочеља њихових

кућа и њихове старе чаше, својим замршеним украсима, кривудастим цртама и самониклом, гдеакада фантастичном израдом, пружају оку леп поглед. Придодајте томе слободне или добро састављене боје цигала, које праве зидове, и обиље смеђих и црвених шара, подвучених белином на свим крововима и фасадама. Нема сумње да су вароши Низоземља у својој врсти сликовите као италијанске. Увек су волели кирмесе, Гејантове свечаности, дефилирања корпорација, изнашање богатих тканина и параде у ношњама. Описаћу вам посве италијански сјај церемонија и улазака у вароши у XV и XVI столећу. Колико су сладокусци у погледу благостања, толико га знају ценити. Редовно, мирно, без одушевљења и грозничавости, они прихваћају све угодне хармоније сласти, звукова, боја и облика, које се рађају из средине њихова благостања и обиља, као тулипани на нађубреној земљи. Све то ствара неки, малко кратки здрави разум и малко просту срећу. Француз би ту брзо зевнуо од досаде; али не би имао право. Та цивилизација која се њему чини незграпном и простом, имаде јединствену заслугу да је здрава. Тамошњи људи имају способност, која нама највише недостаје, а то је мудрост, и награду, коју ми вишне не завређујемо, а то је задовољство.

III.

Таква је у том крају људска биљка. Преостаје нам да видимо уметност, цвет њезин. Једина међу свима свога рода, та биљка је уродила савршеним цветом: Сликарство, које се у Низоземљу развија сретно и природно, не успева код других германских народа. Разлог тој лепој повластици налази се у народном карактеру што смо га одредили.

Да се схвати и воли сликарство, треба да око буде осетљиво на облике и боје; да, без васпитања и учења, ужива гледати шару до шаре; да буде нежно у погледу оптичких утисака. Човек, који ће се посветити сликарству, мора бити способан да се заборави пред раскошном сагласношћу црвенила и зеленила, пред опадањем и претварањем светлости у тамнило, пред нијансама свиле или атласа, који, према својим преломима, удаљеностима и удубинама, потрима одсеве опала, неодређено-светле прелеве и једва приметљиве модрикасте шаре. Око је сладокусац попут устију, а сликарство је лозба којом се части. То је разлог зашто Немачка и Енглеска нису имале великога сликарства. — У Немачкој, одвећ велика надмоћност чистих идеја није оставила места путености очију. Прва школа, школа келнска, није сликала телеса, него мистичне, побожне и нежне душе. Највећи немачки уметник XVI столећа, Алберт Дирер, уза све своје познавање италијанских мајстора, остаје код својих неизграђних облика, угластих набора, ружних нагости, мрачнога колорита и дивљих, невеселих суморних ликова. Настрана фантазија, дубоко верско осећање и неодређене филозофске дивинације, које избијају из његових дела, одају дух којем форма није довољна. Погледајте у Лувру малога Христа од Волгемута, његова учитеља, и Еву од Луке Кранаха, његова савременика, па ћете осетити да људи који су израђивали такве групе и телеса, бејаху рођени за теологију, а не за сликарство. И данас још они цене и уживају нутрашњост, а не спољашњост. Корнелиус и минхенски мајстори сматрају мисао главном, а изведбу споредном. Мајстор замишља, а ћак слика. Сврха је њихову делу, посве симболичном и филозофском, да сврати гледаочево размишљање на какву велику моралну или соци-

јалну мисао. Овербек хоће да подучава и проповеда чувствено аскетство. Кнаус је тако вешт психолог, да су његове слике идиле и комедије. — Што се тиче Енглеза, они све до XVIII столећа нису радили друго него увозили слике из иностранства. У тој земљи темпераменат је одвише борбен, воља одвише натегнута, дух одвише утилитаран, човек одвише отврднуо, извежбан и преоптерећен, а да би се задржавао и наслаживао лепим и финим нијансама контура и боја. Њихов народни сликар, Hogarth правио је само моралне карикатуре. Други, као Wilkie, служе се својом кичицом, да изнесу карактере и осећаје. И у пејзажу они сликају душу. Телесне ствари важе им само као знак и сугестија. То је видљиво и код двојице њихових највећих пејзажиста, Constable-а и Turner-а, и код двојице њихових највећих портретиста, Gainsborough-а и Reynolds-а. И данас је њихов колорит сувор до одратности, а њихово рисање буквально минуцијозно. — Једини су Фламанци и Холанђани волели облике и боје због њих самих. Сликовитост њихових вароши и удобност њихових становова доказује да то чувство још траје. Ви сте лајске године, на Светској изложби могли видети да само код њих и код нас, Француза, постоји права уметност, сликарство без филозофских намера и књижевних застрајивања, способно да барата фермом без ропске потчињености и бојом без варваризама.

Хвала овој народној способности, они су у XV, XVI и XVII столећу, када су историјске прилике постале повољне, могли, наспрам Италије, имати велику сликарску школу; али, пошто су Германи, њихова школа је ишла германским путем. Њихова раса се одваја од класичних раса, како сте видели, давањем предности језгри над обликом, правој истини над лепом декорацијом, истинској, сложе-

ној, неправилној и природној ствари над стварју распоређеном, окрасаном, прочишћеном и преображеном. Овај нагон, гледе којега сте видели колик утицај имаде у њиховој вери и књижевности, дао је правац и њиховој уметности, особито њиховом сликарству. »Високо значење flamanske школе«, вели врло добро Waagen¹⁾ произлази одатле што нам та школа, слободна од свакога иностранскога утицаја, открива опречност осећаја између грчке расе и расе германске, двају капитела цивилизације антикнога и модернога света. Док су Грци гледали идеализирати не само концепције идеалнога света, већ и портрће, уједностављујући облике и наглашавајући најважније црте; први Фламанци, противно од тога, претворише у портрће идеалне персонификације Девице, апостола, пророка и мученика, сиљећи се да тачно прикажу мале дрвенине појединости. Док су Грци давали израза појединостима пејзажа, обала, врела и дрвећа у апстрактним облицима, Фламанци су настојали да их прикажу онакве су их виђали. Супрот идеалу и склоности Грка да све персонифицирају, Фламанци су створили реалистичку школу, школу пејзажа. У том погледу следили су их прво Немци, пак Енглези. Прегледајте у каквом музеју бакрореза сва дела германскога порекла, од Альберта Дијерера, Мартина Шенгауера, Ван Ајкâ, Холбайна и Јуке Лајденскога до Рубенса, Рембрандта, Раула Потера, Јана Стена и Хогарта. Ако вам је машта исчуњена племенитим облицима италијанским или елегантним облицима француским, ваше очи ће бити неугодно испенађене. Вама ће бити тешко снаћи се, и често ћете помислити да уметник хотимично тежи за ру gobom. Истина је да се њему нису дуриле простоте и неправилности живота. Он

¹⁾ *Manuel de l' histoire de la peinture*, св. I., стр. 79,

природно не схвата симетрични распоред, лаке и мирне покрете, лепе пропорције, здравље и окретност нагих уда. Када су Фламанци у XVI столећу пошли Италијанима у школу, они су само покварили свој оригинални стил. У седамдесет година стрпљиве имитације, они су створили полустанску недоношчад. Ова друга периода неуспеха, постављена међу две изврсне и дуге периоде, одаје грађанице и снату њихових оригиналних способности. Они нису знали уједноставити природу, него су осећали потребу да је сву репродуцирају. Они је не усредсредише у нагом телу, него подадоше једнаку важност свим њезиним делима,¹⁾ пејзажима, зградама, животињама, ношњама и узгредностима. Они не бејаху способни схватити и волети идеално тело. Они бејаху створени да сликају и појачају истинско тело.

Уз ту претпоставку, лако је објаснити у чему се они разликују од осталих мајстора исте расе. Описао сам вам њихов разборити и добро уравнотежени народни гениј, лишен виших тежња, ограничен на садашњост и склон уживању ствари. Такви уметници неће измислiti тужне, болносе, љајарске, упорно регизиране ликове Алберта Дијера, погнуте под тежином живота. Они неће прионути, као мистични сликари келнски, или мора-

¹⁾ У том погледу је врло поучно Микел' Анђелово мишљење: „У Фландрији“ вељаше он „најрадије се слика оним што се називље пејзажима са много ликова међу њима... Ту нема разлога, ни уметности, ни мало симетрије, никакве пажње у избору, никакве величине... Ако ја тако зло говорим о фламанском сликарству, то није за то што би она било посве рђаво, него оно хоће да савршене изнесе много ствари, од којих би једна по својој важности била довољна, а да ниједну не изради на начин који би задовољавао.“ — Овде се препознаје италијански класични гениј, који уједно ставља.

листични сликари енглески, да приказују душе или карактере. Код њих се неће осетити несразмер између духа и тела. У родном и богатом крају, сред јовијалних обичаја, пред мирним, доброћудним или здравим ликовима, они ће наћи моделе према својем генију. Скоро ће увек сликати човека у добро-стању и задовољна са својом судбином. Ако га повећају, неће га издигнути над земаљски живот. — Фламанска школа XVII столећа само проширује његове апетите, пожуде, снагу, и уживање. Најчешће ће га оставити онаквим какав јест. Холандска школа се ограничује на приказивање мирне грађанске куће, удобне колибе или мајура, лепога шеталишта, угодне крчме и свих ситних задовољстава мирнога уреднога живота. Ништа боље не одговара сликарству. Њему школи много мисли и узбуђења. Такви сијеји замишљени, у таквом духу пружају дела ретке хармоније, о којим су само Грци и неки велики италијански уметници дали примера. За степен ниже, низоземски сликари раде као они. Они нам износе човека потпуно у свом типу, прилагођенога стварима и, за то, без напора сртнога.

Остаје једна тачка, да се уважи. Једна је од главних врлина овога сликарства врсноћа и нежност колорита. Васпитаље ока је у Фландрији и Холандији било особито. Земља је влажна делта као ушће Пада. Бриј, Гент, Антверен, Амстердам, Ротердам, Хаг и Уtrecht, својим рекама, каналима, морем и атмосфером, наличе Венецији. И овде је, као у Венецији, природа направила човека колористом. — Припазите на различити изглед што га ствари попримају, према томе јесте ли у сухом крају, као Прованса и околица Фиренце, или у влажној равници, као Низоземље. У сухом крају превлађује црта и прва изазивље на себе позор-

ност. Брда цртају на небу грађевине величкога и илеменинога стила, а сви предмети се живим угловима дижу у бистри ваздух. На равници равни хоризонат је без интереса, а обриси ствари су смекшани, брисани и замагљени једва приметном парам, која вечно плива ваздухом. Ту превлађује пега. Крава на паши, кров на ливади, човек на балкону, чине се као шара међу другим шарама. Предмет ипровирује; он не излази од једном из своје околине, као шкарама изрезан. Изненађује његова пластичност, то јест разни степени његове постепене јасноће и разне деградације стопљених боја, које се претварају у рељеф и дају очима утисак његове густоте.¹⁾ — Требало би вам да проведете неколико дана у том крају, да осетите ту подређеност црте црти. Из канала река, мора и напојене земље не-престано излази модрикаста или сива, пространа парага, која и у лепим данима прави око предмета влажни вео. Вечером и јутром плове над ливадама ниске паре, као полураздерани бели муселин. Често сам се задржао на Шелдином кеју и проматрао велику, бледу, слабо набрану воду, којом плове црне мађе. На равном трбуху светлуцаве реке мутно светло амо тамо плане неодређеним отсевима. На целом кругу хоризонта непрестано се дижу облаци, чија бледооловаста боја и испомични ред изазивају

¹⁾ W. Bürger, Musées de la Hollande, 206. „Оно што изненађује у лепоти Севера, јест увек пластичност, а не црте. На Северу се облик не намеће обрисима, него рељефом. Природа, да се изрази, не служи се цртањем у тачном смислу речи. Ако шетате сат времена којим италијанским градом, срећти ћете правилно исечене женске, чији устрој у опште сећа на грчки кип и чији профил сећа на грчке камеје. Можете проборавити целу годину у Антверпну, а да не угледате ни један облик који би се могао гаравити обрисима, него избочином коју само боја може моделирати... Предмети се никада не показују у силуети, већ, тако рекавши, у пуноћи“.

помисао на војску сабласти. То су сабласти влажнога краја, фаптоми што се вечно облављају и до посе вечну кишу. Са западне стране они постају гримизни; и њихова набрекла маса, сва изрештана златом, сећа на позлаћене црквене плаштоте, на дуге хаљине од броката и лено израђене свиле, којима Јорденс и Рубенс заогрђу своје окрвављене свеце - мученике и болне Богородице. Тамо, посве у дну неба сунце изгледа огромном жеравицом која се гаси и пуши. — Када се дође у Амстердам или Остенде, тај је утисак још дубљи: море и небо су без облика; магле и кишне остављају у ламети само боје. Нијансе вода се мењају свако по сата. Вода је сад као бледоцрвенкасто вино, или бела као креда, сад жућкаста, као растојљени малтер, или црна као лађа, а где када тамно љубичаста и испресецана широким зеленкастим пругама. У мало дана се научи да тајва природа даје да се истичу нијансе, контрасти, хармоније, вредности шаре.

Те шаре су пуне и богате. Предео суха и суморна изгледа, као јужна Француска и брдовита страна Италије, пружају оку само утисак сиво жућкасте шаховске табле. Све су шаре земљишта и кућа угашене надмоћношћу небескога светла и опћенитом расветом ваздуха. Право рекавци, варош на југу, провансалски или тоскански пејзаж, није друго него једноставна рисарија, коју се може потпуно изразити угљеном и нејаким бојама шарених писаљки на белом папиру. — Противно од тога, у пределу влажном као Низоземље, земља је зелена и безбрј живих ћега ломи једноличност огромне ливаде: Овде прна или смеђа боја влажне земље, онде јако првенило цигаља и црепова; овде бела или ружичаста пемаз прочеља; онде риђа мрља чучнуле стоке, или светлуџаво прелевање канала и река, а да прејако небеско светло не слаби

све те пеге. Посве обратно по у сухом крају, надмоћну вредност боје овде има земља, а не небо. — Особито у Холандији,¹⁾ за више месеци »ваздух није ни мало прозиран. Као да неки тамни вео, разапет између неба и земље, пречи сваки пролаз светлих зрака... Зими као да озгор пада тама«. Богате боје, којима су заогрнути предмети на земљи, остају без такмаца. — Приодадајте њиховој снази њихове нијансе и покретност. У Италији је шара стална. Непромењива небеска светлост подржаје је по више сати, данас као и јучер. Ви ћете је на повратку опет наћи онакву како сте је пред месец дана ухватили на својој палети. У Фландрији се она непрестано мења са променама светла и околне паре. Опет велим да бих вас радо повео онамо, нек сами осетите самониклу лепоту вароши и пејзажа. Првенило цигала и светлуцава белина прочеља угодни су оку, јер их сивкасти ваздух ублажује. На тупој позадини неба продужује се ред оштрих, љускавих кровова густе смеђе боје, а амо тамо се налази по која готска црква, која оријашка кула, искићена па врху лепо израђеним торњићима и хералдичним животињама. Често се гупчасти поруб димњака и стреха светлуцаво одразује у каналу или речном рукаву. У вароши и изван вароши све је грађа за слику, коју би требало само копирати. Опште зеленило поља није ни круто, ни једнолично, него нијансирано разним ступњевима зрелости лишћа и траве, разнојаком густоћом и вечним променама паре и облака. Као надопунак или супротност служе му црнило облаћа, из којих изненада провали кипча и пљусак; густо - сива магла, која се повлачи или раскида; неодређена мордикаста мрежица, која у даљини заогреје предмете; треперење светла, заустављенога паром што

) W. Bürger, *Musées de la Hollande*, 2:5.

бежи, па погдекад блештаји атлас којега непомичнога облака, или какав изненадни прорез небескога плаветнила. Небо, испуњено на тај начин и промењиво, тако подесно да сложи, уразноличи и истакне шаре земље, представља школу за колористе. Овде је, као у Венецији, уметност следила природу и рука се силом дала водити утиском што га примале око.

Ако су климатске сродности дале оку Млечанина и Низоземца сродно васпитање, климатске разлике дадоше им и неједнак узгој. — Низоземље лежи три стотине миља северно од Венеције. Ваздух је хладнији, киша чешћа и сунце чешће застрто. Одатле она природна скала боја, која је изазвала вештачку скалу што јој одговара. Пошто је потпуно светло ретко, предмети не носе сунчев упечатак. Тамо нишошто нема оних златних шара и сјајнога црвенила којих је много на грађевинама у Италији. Море није нишошто онако сиње и налик на свилу, као у венецијанским лагунама. Ливаде и дрвеће немају јаку и чврсту шару што се виђа на зеленилу Вероне и Падуе. Трава је мекушна и бледа; вода бледа или угљенаста; пут бела, сада ружичаста као цвет гајен у тами, сада црвена, ако је изложена невремену, набрекла од хране и понажешће жућкаста, млохава, погдекада бледуњава; а у Холандији без живота и као од воска. Ткиво животих бића, људи, животиња и билина, прима превећ воде, уз оскудицу сунчанога огрева. — За то, ако се упореде оба сликарства, опажа се разлика у основној боји. Прегледајте у музеју венецијанску школу, па фламанску. Пређите од Каналета и Гвардија на Рајздала, Паула Потера, Хобему, Андрију Ван ден Велде, Тениера и Ван Остада; од Тицијана и Веронеза на Рубенса, Ван Дајка и Рембрандта, па испитајте дојам својих очију. Од првих до дру-

гих колорит губи део своје топлине. Шаре на јантар, нагорелост и мртво лишће пестају; нестаје жар и пламен који је обавијао Вазнесења; пут поприма боју млека или снега; јаки пурпур драперија бива слабији, а на блеђим свилама одрази су студенији. Јака смеђа боја, која је неодређено прожимала лишће, снажно црвенило које је златило осунчане даљине, и одсевајуће шаре мрамора са жилама од аметиста и сафира, слабе и вену, да направе места тамним белинама разливених паре, модрикастој светлости влажнога сумрака, шкриљастом отсеју мора, глибовитим шарама река, избледелом зеленилу пањњака и сивкастом ваздуху домаова.

Између ових нових шара поставља се нова хармонија. — Одједном се предмети нађу у пуној светлости, па коју пису вични. Зелено поље, црвени кровови, глјејеисана прочеља и блештавају пут, под којом кола крв, имају ванредан сјај. Они бејаху створени за полу светло северњачкога и влажнога краја; њих није, као у Венецији, сунчана жега преобразила полагано. Под том провалом светлости, њихове шаре постају одвише живе и скоро преоштре. Оне звече и титрају скупно, као свирка труба, те остављају у души утисак свеже и врискаве радости. Такав је колорит фламанских сликара који воле пуно даје светло. Најбољи је пример Рубенс. Ако његове рестауриране слике у Лувру представљају дело какво је изашло из његове руке, онда се може тврдити да он није имао обзира прама очима. У сваком случају његов колорит нема потпуну и мекану хармонију Млечана. Код њега се спајају најјаче крајности. Снежна белина пути, крваво црвенило драперија и блештавило сјајних свила испољују сву своју снагу, а да их, као у Венецији, не спаја, ублажује и омата она јантарска боја која пречи судар опречности и грубоју ути-

сака. — Други пут, обратно од тога, светло је мрачно или скоро никакво, а то је најчешћи случај, особито у Холандији. Предмети "муком" излазе из сене и скоро се стапају са својом околином. На вечер, у јаквом подруму, уз светло лампе, или у соби у коју се увлачи умирућа зрака светла, они се губе и нису друго него јаче црне тачке у општем црнилу. Око је изазвано да мотри те нијансе тамнила, остатке светла на последњим јасним тачкама покушањства, зеленкасти отсев огледала, јакво везиво, бисер, или заљутало зрице злата у ћердану. Поставили осетљив на ове нежности, сликар, место да спаја крајности скале, узимље само почетак и сва је његова слика, сем једне тачке, у сени. Концерат је, који он пружа, непрекидно пригушена свирка, прекидана са по где којим треском. Он тако открива непознате хармоније, све хармоније клер-опскира, све хармоније моделирања, све хармоније душевне, хармоније дубоке и бескрајне. Мрљом од масно жуте боје, тамнога црвенила, сиве мешавине и неодређенога црнила, многоћених амо тамо којом животом пегом, њему успева да гане најскривенију страну нашега бића. У том састоји најновије откриће међу великим сликарским открићима. Пре ко њега данашње сликарство најбоље говори модерној души. Такав је колорит што га је холандско светло прибавило Рембрајтову генију.

Видели сте семе, биљку и цвет. Раса са генијем посве опречним од генија латинских народа, прибавља себи, после њих и поред њих, своје место у свету. Међу многим народима ове расе има један, у којем његово посебно земљиште и клима развијају особит карактер, што га унапред прави склоним уметности и извесној врсти уметности. У њему се рађа сликарство. То сликарство траје и постаје савршено, а физичка средина, која га окружује, и